

ԸՆԴԴԵՄ 1724 Թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂՃԱՏՄԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ, պատմ. գիտ. թեկն., քաղ. գիտ. դոկտ.

(սույն հոդվածը հրապարակվել է academia.edu կայքում 2023 թ. հուլիսի 22-ին)

2024 թ. լրանում է օսմանյան զավթիչների դեմ Երևանի եռամսյա հերոսամարտի 300-ամյակը: Պետք է հուսալ, որ այդ կարևոր պատմական տարեդարձը նշվելու է պետական ամենաբարձր մակարդակով: Այդ առթիվ ստեղծվելիք կառավարական հանձնաժողովը, ինչպես նաև Հայկական բանակը, գիտակրթական հիմնարկները, հասարակական կազմակերպությունները և լայն հանրությունը, տարատեսակ միջոցառումներ ծրագրելիս, բնականաբար, ապավինելու են Երևանի պաշտպանության մասին առկա պատմագիտական ուսումնասիրություններին՝ այդտեղից քաղելու համար համապատասխան պատմական փաստերը, ներառյալ հիմնական դեպքերի ամսաթվերը:

Արդ, 1991 թ. հայկական, օսմանյան, ռուսական և եվրոպական սկզբնաղբյուրների համեմատական վերլուծությամբ ճշտել ենք 1724 թ. Երևանի պաշտպանության գլխավոր անցքերի ժամանակագրությունը¹: 2006 թ. շարունակել և խորացրել ենք այդ հերոսամարտի մանրակրկիտ քննությունը՝ նոր բացահայտումներով ամրապնդելով և վերահաստատելով 1991 թ. հետազոտության արդյունքները²: 2022 թ. հրապարակված հանգամանալի ուսումնասիրությամբ պարզել ենք 1724 թ. Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը, ինչպես նաև Երևանի պաշտպանությանը մասնակցած հայ աշխարհագորայինների թվակազմը՝ ըստ քաղաքի չորս թաղամասերի և շրջակա ութ գյուղերի կազմած զորախմբերի³:

Առաջին հոդվածում (1991 թ.), մասնավորապես, որոշվել էին Երևանի պաշարման տևողությունը՝ 1724 թ. հունիսի 24-ից մինչև սեպտեմբերի 23-ը, ինչպես նաև այդ ամիսներին տեղի ունեցած ճակատամարտերի և որոշ այլ կարևոր իրադարձությունների ամսաթվերը: Պատճառաբանվել էր, որ Աբրահամ Երևանցու բանաքաղական բնույթի երկում Երևանի պաշտպանության ժամանակագրական (իսկ ավելի ստույգ՝ ամսաթվերին վերաբերող) տվյալները չեն կարող հավաստի համարվել ինչպես միմյանց, այնպես էլ պատմական զուգահեռ տեղեկություններին ակնհայտորեն հակասելու պատճառով: Համապատասխանաբար, մերժվել էին մինչ այդ հայկական պատմագիտության մեջ շրջանառվող (Աբրահամ Երևանցու «ամսաթվային» տվյալների վրա մասամբ կամ ամբողջությամբ հիմնվող) երեք տեսակետները, ըստ որոնց՝ Երևանի պաշարումը շարունակվել էր.

ա) երկու ամիս՝ 1724 թ. ապրիլի սկզբից (ավելի ստույգ՝ ապրիլի 7-ից) մինչև հունիսի 7-ը⁴.

¹ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1991, №1, էջ 93-100:

² Այվազյան Արմեն. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում. – «Արևելագիտության հարցեր», հ. VI: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 51-77:

³ Այվազյան Արմեն. Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում և հայոց զորքի թվակազմը 1720-ական թվականներին: Եր.: «ՆՏ Չողինգ», 2022, էջ 198-228:

⁴ Աբրահամ Երևանցի. Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թոի. Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանօթագրութիւններ, պատրաստեց Սահակ վրդ. Ճեննեմեան. Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1977, էջ 31: Լեո. Երկերի ժողովածու (տալը հատորով), Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 153-157: Հակոբյան Թ. Խ. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.): Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1971, էջ 78-89: Ա. Միրզոյան. Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թյուրքական զավթիչներից. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1953, № 3, էջ 94-96: Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Սամվել վրդ. Արամյան, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1978, էջ 46: Սարգսյան Ե. Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ. – «Էջմիածին», 1983, Ա, էջ 40: Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в I-ой четверти XVIII века. Москва: изд-во АН СССР, 1954, с. 168.

բ) հինգ ամիս՝ 1724 թ. ապրիլից մինչև սեպտեմբերի վերջ, ընդ որում՝ քաղաքի՝ բերդից դուրս գտնվող թաղամասերն իբր ընկել էին հունիսի 7-ին, իսկ բերդն անձնատուր էր եղել սեպտեմբերի 22-ին⁵.

գ) երեքուկես ամիս. Աշոտ Հովհաննիսյանը, առանց տարբերակելու Երևան «քաղաքի» և Երևանի բերդի գրավումները, «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում հպանցիկ նկատել էր. «Երևանի պաշարումը սկսվեց հունիսի 7-ին և տևեց երեք ամիս...: Սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքը անձնատուր եղավ»⁶: Այսպիսի թվագրման համար, սակայն, անվանի պատմաբանը որևէ հիմնավորում չէր առաջարկել⁷: Երևանի պաշտպանության տևողությունը հունիսի 7-ից մինչև սեպտեմբերի վերջ թվագրելու հարցում Աշոտ Հովհաննիսյանին անքննադատաբար և դարձյալ առանց հիմնավորման հետևել է Վալտեր Դիլոյանը, թեև նա մի շարք կարևոր դրվագներ շարադրել է՝ հենվելով մեր 1991 թ. հոդվածի վրա⁸: Ընդ որում, այդ սխալ տեսակետը շարադրվել է արդեն «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր բազմահատորյակում՝ 2010 թ.: Նույն տեսակետը իր տեղն է գտել նաև դպրոցական դասագրքերում⁹: Եվ դա այն դեպքում, որ 1991 և 2006 թթ. հրապարակված մեր վերոհիշյալ հատուկ ուսումնասիրություններով, ինչպես նաև 1992 թ. պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսությամբ խնդիրը հանգամանորեն քննվել և լուծվել է¹⁰: Հարց է առաջանում. ինչո՞ւ է ակադեմիական բազմահատորյակում և դպրոցական դասագրքերում շարունակում շրջանառվել Աշ. Հովհաննիսյանի *որևէ կերպ չփաստարկած* հին տեսակետը, երբ 32 տարի առաջ այդ հարցով պաշտպանվել է գիտական ատենախոսություն և մասնագիտացված հանդեսներում հրապարակվել են վերոհիշյալ հատուկ գիտական ուսումնասիրությունները՝ նոր բացահայտումներով հանդերձ: Ո՞վ պետք է օգտվի գիտական գրականությունից, եթե ոչ դասագրքերի հեղինակ հայ պատմաբանները: Առավել ևս, որ 1991 թ. մինչև 2022 թ. մեր այդ հետազոտությունների արդյունքները որևէ քննադատության չեն ենթարկվել ու չեն մերժվել: Իսկ 2022 թվականին կատարված այդպիսի միակ փորձի գիտական գնահատականը կտրվի ստորև:

Ինչևիցե, ժամանակին ցույց էինք տվել, որ վերը նշված բոլոր ամսաթվերում ճիշտը միայն վերջինն է՝ Երևանի բերդն իրոք հանձնվել էր օսմանցիներին 1724 թ. սեպտեմբերի 23-ին: Այս առումով առայժմ հպանցիկ արձանագրենք, որ Աբրահամ Երևանցու թվագրմամբ, Երևանի բերդի կայազորն անձնատուր էր եղել օգոստոսի 20-ին¹¹, ինչը հակասում է մյուս բոլոր սկզբնաղբյուրների հադորդումներին և սխալ է:

⁵ Մարտիրոսյան Վ. Մ. Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը. – ԴԲՀ, 1965, № 2, էջ 189-190: Հակոբյան Վ. Ա. Ժամանակագրական մի փաստի ճշման շուրջը. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ ԼՀԳ), 1974, № 5, էջ 81: Կարապետյան Մ. Մ. Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ. – «ԴԲՀ», 1987, № 3, էջ 97:

⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Հ. IV. «Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԴ-ԺԸ դդ.»։ Պատ. խմբ.՝ Լ. Ս. Խաչիկյան: Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 157 (հմմտ. էջ 632):

⁷ Հակոբյան Վ. Ա. Ժամանակագրական մի փաստի ճշման շուրջը, էջ 78-79 (ծնթ. 7):

⁸ Տե՛ս «Հայոց պատմություն»: Հ. III, գիրք Ա. «XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ»: Պատ. խմբ.՝ Աշ. Մելքոնյան: Երևան. «Չանգակ», 2010, էջ 40-42:

⁹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն». 2021 թ. պետական ավարտական և միասնական քննությունների թեստային առաջադրանքների շտեմարան. Գիրք Բ (վերահրատարակություն): Խմբ. կազմ՝ Աշոտ Մելքոնյան և այլք: Երևան. «Չանգակ», 2021, էջ 4, 334:

¹⁰ Տե՛ս Այվազյան Ա. Մ. «Ղափանցվոց պատմությունը» և 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը (դիսերտացիա պատ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճան հայցելու համար). Երևան, 1992, էջ 89-101. հմմտ. Айвазян А. М. «История капанцев» и исследование армянского освободительного движения 1720-х годов. Специальность: 07.00.02 – Отечественная история. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. историч. наук. Ереван, 1992, с. 10-12:

¹¹ Աբրահամ Երևանցի, էջ 34-35:

Եվ ահա բոլորովին վերջերս՝ 2022 թ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր Արման Եղիազարյանը հանդես է եկել մի հոդվածով (իր խոսքերով, «սկզբնաղբյուրային նոր քննությամբ»), որում փորձ է արված մերժել 1991 թ. մեր վերոհիշյալ հետազոտության արդյունքները և հարություն տալ վերը նշված հին (և սխալ) տեսակետներից երկրորդին¹²: Ա. Եղիազարյանի ամփոփիչ եզրակացությամբ, «Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 9-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին՝ տևելով 60 օր, ...որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել: Այն հանձնվել է Հայոց Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725) միջնորդությամբ 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ին»¹³: Ըստ այսմ էլ հոդվածում առաջարկվում են նաև Երևանի պաշարման ընթացքում տեղի ունեցած մարտերի նոր թվագրումներ:

Ի՞նչն է, այնուամենայնիվ, Ա. Եղիազարյանն ընտրել որպես գլխավոր կռվան՝ դարձյալ հավաստի հայտարարելու համար Երևանի պաշարման տևողության մասին Աբրահամ Երևանցու՝ արդեն իսկ գիտականորեն հերքված «ամսաթվային» տվյալները: Բանն այն է, որ Ա. Եղիազարյանն Աբրահամ Երևանցուն ավանդաբար և սխալմամբ հռչակում է 1724 թ. Երևանի հերոսամարտի «ականատես» հեղինակ¹⁴: Նրա կարծիքով՝ «Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին... չվստահելու հիմքեր իրականում չկան»¹⁵, «քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի (Աբրահամ Երևանցու – Ա.Ա.) մանրամասն տեղեկությունները՝ հաճախ շաբաթվա օրերի, մարտիկների քանակի և այլնի վերաբերյալ նշումներով, որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները, քանի որ իրավիճակի վերաբերյալ նման խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը»¹⁶ (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.):

Այս «երկաթյա» տրամաբանությունն էլ Ա. Եղիազարյանի (ինչպես ստորև կտեսնենք) սխալաշատ վերլուծության հիմքում ընկած ելակետն է: Հերթով անդրադառնանք բոլոր հարցերին:

Աբրահամ Երևանցին ականատես հեղինակ չէ

Նախ, մեթոդաբանական սխալ է կարծելը, թե մանրամասն տեղեկությունների շարադրումն ինքնըստինքյան նշանակում է, որ ուշմիջնադարյան պատմիչը, տվյալ դեպքում՝ Աբրահամ Երևանցին, իր նկարագրած իրադարձությունների ականատեսն է եղել: Եթե այդպես լիներ, ապա նրան պետք է ականատես համարենք նաև 1720-1730-ական թթ. Իրանում և Այսրկովկասում տեղի ունեցած բազմաթիվ ուրիշ զարգացումներին ու առանձին իրադարձություններին՝ հաստատ իմանալով, որ այդպես չէ: Օրինակ, Աբրահամ Երևանցին պատմում է, թե ինչպես է մի գիշեր շահ Թահմասպ Բ-ին (1723-1732) գաղտնի այցելել նրա վեց հայ զորահրամանատարներից մեկը՝ Դավիթ-բեկը (չփոթել 1722-1728 թթ. Սյունյաց առաջնորդի հետ) և նա-

¹² Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը. – «Հայագիտության հարցեր», 2022, № 2, էջ 55-75:

¹³ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 74: Թ. Հակոբյանը ևս Աբրահամ Երևանցուն սխալմամբ համարում էր «ականատես» պատմիչ (**Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 79):

¹⁵ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 67:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 63-64:

խազգուշացրել Թահմասպ-կուլի խանի (ապագա Նադիր շահի) նենգ մտադրությունների մասին. «Թագայորն ողջ լինի, Թահմազ խանն քեզ ներհաք այ, քեզ գր բռնայ, քոյ թաքայորութիւնն կը տիրայ»¹⁷: Եթե կիրառենք Ա. Եդիագարյանի առաջարկած մեթոդաբանությունը, ապա Արքահամ Երևանցին ևս այս «ծածկաբար» կատարված գիշերային այցի մասնակիցն է եղել և անձամբ է լսել Դավիթ-բեկի և շահի զրույցը: Բայց համատեքստից հասկանալի է, որ 1738-1750 թթ. միջև իր երկը շարադրած¹⁸ Արքահամ Երևանցին այդ հանդիպմանն անձամբ ներկա չի եղել: Իրականում, նա իր տեղեկություններն ինչպես այս ու բազմաթիվ այլ դեպքերի, այնպես էլ Երևանի պաշտպանության մանրամասների մասին, ուղղակիորեն կամ միջնորդների միջոցով, գրավոր կամ բանավոր եղանակով, ժողովել է իրական ականատեսներից ու մասնակիցներից:

Իսկ այժմ՝ ըստ էության: Հատկանշական է, որ Ա. Եդիագարյանը ծանոթ չէ Երևանի պաշտպանությանը նվիրված մեր երկրորդ (2006 թ.) հոդվածին, որտեղ վերջնականապես հաստատել ենք, որ Արքահամ Երևանցին առնվազն 1716-1724 թթ. Երևանում չի գտնվել¹⁹: Համառոտաբար կրկնենք այդ եզրակացության համար հիմք ծառայած փաստերն ու հիմնավորումները: Արքահամ Երևանցին կատարում է մի շարք այնպիսի ակնհայտ սխալներ, որոնք ականատես հեղինակը թույլ տալ չէր կարող: Այսպես՝

1) նա 1724 թ. Երևանը պաշարած օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար սխալմամբ համարում է «Քօփռօզլի Աբդուլլայ» փաշային²⁰, մինչդեռ մյուս սկզբնաղբյուրներից հաստատ գիտենք, որ պաշարումը դեկավարում էր դեռևս 1723 թ. աշնանը սերասքեր (գլխավոր հրամանատար) նշանակված Դիարբեքիի վալի Արիֆի-Ահմեդ փաշան²¹: Ա. Եդիագարյանը կրկնում է Արքահամ Երևանցու սխալը և Քյոփրուլու Աբդուլլահ փաշային հռչակում Եդվարդից Երևանի վրա արշաված օսմանյան բանակի հրամանատար²²: Ընդ որում, Ա. Եդիագարյանը լռում և թաքցնում է հակառակը փաստող պատմական հաղորդումները՝ 1721-1736 թթ. Կ. Պոլսում ռուս դեսպան Ի. Նեպլյուևի գեկուցագիրը մեջբերելիս պարզապես դուրս թողնելով Թավրիզի ուղղությամբ արշավող օսմանյան բանակի հրամանատար Աբդուլլահ փաշայի և Երևանը պաշարած բանակի հրամանատար Արիֆի-Ահմեդ փաշայի անունները: Ահա թե ինչպես է Ա. Եդիագարյանն օգտագործել պատմաբան Վահրամ Մարտիրոսյանի հոդվածից՝ դիվանային վավերագրերի հիման վրա գրված համապատասխան հատվածը (համապատասխան հղում կատարելով հանդերձ).

¹⁷ Արքահամ Երևանցի, էջ 64:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 8:

¹⁹ Տե՛ս Այվազյան Ա. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, էջ 51-77 (հատկապես՝ էջ 53-61, 76-77): 1724 թ. հետո էլ նա հագիվ թե երբևէ Երևան այցելած լինել, համենայն դեպս՝ դրա հավանականությունը չնչին է 1724-1735 թթ. օսմանյան ռազմական օրոք՝ քաղաքի ավերվածության, տարածաշրջանում մշտական պատերազմական գործողությունների և ճանապարհների անապահովության պայմաններում:

²⁰ Արքահամ Երևանցի, էջ 23, 26, 30:

²¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին»: Հ. Ա. Թարգմ., ներած., ծանոթ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 141-142: Jonas Hanway. *A Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*. The second revised and corrected ed., vol. II, London, 1754, p. 211: Lockhart, Laurence. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. London: Cambridge University Press, 1958, pp. 260-261. Shay, Mary L. *The Ottoman Empire from 1720 to 1734. As Revealed in Despatches of the Venetian Baily*. Urbana: The Univ. of Illinois Press, 1944, էջ 117: Լ. Դանեղյան. ԺԸ դարի նորահայտ հայկական աղբյուր իրանա-թուրքական պատերազմների և Հայաստանի պատմության վերաբերյալ. – «Արևելյան աղբյուրագիտություն»: Հ. 1, Երևան, 1988, էջ 176:

²² Եդիագարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 58, 71:

Վ. Մարտիրոսյան

«Նեպյունը հաղորդում է, որ *Աբդուլլահ փաշան* Խոյը գրավելուց հետո չի շարժվել Թավրիզի վրա, քանի դեռ Երևանը չէր գրավվել: Նույն փաշան գրել է Բարձրագույն Դռանը, որ ինքը մտադիր է եղել միանալ *սեյդաքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշայի* հետ Երևանի մոտ, որովհետև *Արիֆի-Ահմեդ փաշան* ի վիճակի չէ գրավել Երևանը, քանի որ Երևանում պարսիկները և հայերը, ինչպես նաև որոշ քանակի վրացիներ, ամենևին էլ չեն ցանկանում թուրքերին հպատակվել և համառորեն պաշտպանվում են»²³ (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.):

Ա. Եղիազարյան

«Ըստ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպյունի 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ի տեղեկագրի՝ Պարսկաստանում գործող զորքերի փաշան գրել է Բարձր դռանը, որ ցանկանում է միանալ Երևանը պաշարած զորքին, քանի որ այն ի վիճակի չէ գրավելու հայերի, պարսիկների և մի խումբ վրացիների համատեղ ուժերով պաշտպանվող քաղաքը»²⁴:

Ա. Եղիազարյանի վերաշարադրման մեջ Աբդուլլահ և Արիֆի-Ահմեդ փաշաների անունները միտումնավոր չհիշատակելու նպատակը պարզ է՝ թույլ չտալ, որ ընթերցողը կասկածի Աբրահամ Երևանցու «ականատեսությանը»:

2) Ըստ Աբրահամ Երևանցու, Երևանի բերդը անձնատուր է եղել 1724 թ. օգոստոսի 20-ին, այնինչ բոլոր մյուս աղբյուրները, միմյանց հաստատելով, հստակ նշում են, որ բերդը հանձնվել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22/23-ին: Ա. Եղիազարյանն այդ սխալը փորձում է «սրբագրել»՝ այն «ձեռագրական վրիպակ» հայտարարելով (այդ մասին ավելի առարկայորեն՝ ստորև):

3) Աբրահամ Երևանցին 1724 թ. պաշտպանության օրոք Երևանի խան սխալմամբ համարում է Մեիր-Ալի խանին («Միհրալի խան»²⁵): Այնինչ 1719-1724 թթ. Երևանի Սեֆյան իշխանությունը գլխավորել է Ալի-կուլի (Ալլահ-կուլի) խանը, ով կրոնափոխ վրացի էր՝ Ցիցիշվիլիների իշխանական տոհմից²⁶: Իսկ Մեիր-Ալի խանը Երևանում իշխել է մոտավորապես 1709-1716 թթ.: Ա. Եղիազարյանը Աբրահամ Երևանցու այդ սխալն էլ է կրկնում²⁷:

Վերջին կետի մանրակրկիտ քննության արդյունքները ժամանակին (2006 թ. հրապարակված մեր հոդվածում) պատշաճորեն ամփոփել էինք՝ վերհանված պատմական փաստերի օգտագործումն ու շրջանառումն առավել դյուրացնելու նպատակով.

«Մինչև 1717 թ. Երևանի խան, անհայտ տևողությամբ, եղել է ոմն Միրզա Մահմուդ բեյը: 1718-1724 թթ. Երևանում իբրև խան պաշտոնավարել է շիա ուղղության մահմեդականությունը ընդունած Ալի-կուլի (Ալլահ-կուլի) խանը՝ վրացի Ցիցիշվիլիների տոհմից: Սակայն նրա պաշտոնավարության օրոք՝ 1722-1724 թթ., Երևանի խան (Չուխուր Սա'դի բեկլարբեկի) են եղել ծագումով վրացի երկու այլ հավատափոխներ ևս. Մուհամմադ-կուլի խանը (նույն ինքը Կախեթի թագավոր Կոնստանտինը)՝ մոտավորապես 1722 թ. մայիսից մինչև 1724 թ. առաջին կեսը, և Ալի-կուլիի եղբայր սիվահասար Սանսուր-խանը՝ ամենաուշը 1724 թ. հուլիս-օգոստոսին: Այս երկուսն էլ ֆիզիկապես գտնվել են ու գործել Երևանից դուրս: Մուհամմադ-կուլի խանը նշանակել է Ալի-կուլիին իր փոխանորդի՝ «նայիր»-ի պաշտոնում մոտավորապես 1722 թ. մայիսից մինչև սեպտեմբերի 30-ն ընկած միջոցին: Ալի-կուլի խանը, հետևելով շահ Թահմասպի Բ-ին, 1722-1723 թթ. հայության դեմ իրականացրել է դաժան բռնամիջոցների քաղաքականություն: 1724 թ. սկզբին, սակայն, օսմանյան ներխուժմանը հակադրելու անհրաժեշտությունից դրդված, հայերի

²³ Մարտիրոսյան Վ. Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը. – «ՊԲՀ», 1965, № 2, էջ 189-190:

²⁴ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 59:

²⁵ Աբրահամ Երևանցի, էջ 24, 25, 29, 34, 98, 100, 108, 110:

²⁶ Տե՛ս Այվազյան Ա. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, էջ 53-61:

²⁷ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 55, 56, 58, 59:

նկատմամբ նրա վերաբերմունքը առերեսորեն փոխվել է և 1724 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին Երևանի հայության և շիա իշխանության միջև հակասումանյան դաշնություն է կնքվել, սակայն ընդամենը հայերին օգտագործելու, ապա Կարբիի ու Երևանի ինքնապաշտպանությունների ժամանակ դավաճանաբար լքելու վերջնական արդյունքով:

Արբահամ Երևանցին սխալվել է ինչպես օսմանյան բանակի զլխավոր հրամանատարի, այնպես էլ Երևանի խանի ինքնության հարցում. առաջինն Արիֆի-Ահմեդն էր (ոչ Աբդուլլա փաշան)²⁸, երկրորդը՝ Ալի-կուլի խանն էր (ոչ Մեհր-Ալի/Միհրալի խանը, ինչպես նշվում է նրա «Պատմության» մեջ): Արբահամ Երևանցու այս սխալները վկայում են, որ նա անձամբ 1724 թ. դեպքերի ականատեսը չի եղել, այլ քաղել է իր տեղեկությունները տարբեր աղբյուրներից, ավելի ստույգ՝ տարբեր լրատուներից: Հետևաբար, Արբահամ Երևանցին բացակայել է Երևանից ոչ միայն 1724 թ., այլև առնվազն այն ամբողջ ժամանակահատվածում, երբ ավարտվել էր Մեհր-Ալի խանի պաշտոնավարությունը, այսինքն՝ ամենաուշը 1716 թ. սկսած»²⁹:

Իր բանավիճային բնույթի հոդվածը գրելուց առաջ Ա. Եղիազարյանը պարտավոր էր գիտենալ դեռևս 2006 թ. բացահայտված ու ներկայացված այս առանցքային պատմական փաստերը, որպեսզի ոչ ինքը սխալների և թյուրիմացությունների ուղին բռներ, ոչ էլ ընթերցող հանրությանը ապակողմնորոշեր, այն էլ՝ Երևանի 1724 թ. պաշտպանության 300-ամյակի նախաշեմին³⁰: Այս առումով թերացել են նաև նրա հոդվածը հրատարակության երաշխավորած՝ վերոբերյալ փաստերին նմանապես անձանոթ ԵՊՀ-ի «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրությունն ու նրա նշանակած (մեզ անհայտ) գրախոսները: Ի վերջո, Ա. Եղիազարյանը XVIII դարի ու հատկապես խառնակ 1720-ական թթ. մասնագետ չէ և նրա սիրողականությունը մասամբ օրինաչափ է: Բայց չէ՞ որ խնդրո առարկա ծավալուն հոդվածս հրապարակվել էր ոչ այլուր, քան նույն ԵՊՀ-ի «Արևելագիտության հարցեր» քույր հանդեսում և, բացի թղթային տարբերակից, շուրջ մեկուկես տասնամյակ հասանելի էր նաև համացանցում³¹: Եվ եթե այդ հոդվածի գոյության մասին տեղեկացված չեն նաև «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագիրներն ու գրախոսները, ապա, ուրեմն, խնդիրն ավելի խորքային է, քան կարելի է պատկերացնել առաջին հայացքից³²:

Կատարված քննության միտումնավոր անտեսում

Դեռևս 1991 թ. համեմատական վերլուծության ենթ ենթարկել, մի կողմից, օսմանցի պատմագիր Չելեբի-զադե Էֆենդու, մյուս կողմից՝ եվրոպական, ռուսական ու հայկական աղբյուրների զուգահեռ ժամանակագրական տեղեկությունները Երևանի 1724 թ. պաշարման մասին՝ ապացուցելով, որ դրանք միմյանց հաստատում են: Մասնավորապես, գրել ենք.

²⁸ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 94 (ծնթ. 11):

²⁹ Տե՛ս Այվազյան Ա. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, էջ 76-77:

³⁰ Ա. Եղիազարյանի սխալական հոդվածն արդեն իսկ հայտնվել է գիտական շրջանառության մեջ (տե՛ս, օրինակ, Միրջանյան Դիաննա, Հարությունյան Արսեն, Դավթյան Դավիթ, Գրիգորյան Ավետիս, Բաբաջանյան Աստղիկ. Երեվանի քաղաքաշինության առանձնահատկությունները պարսկական իշխանության շրջանում. – «ԼՀԳ», 2022, № 3, էջ 325, 330, 344 (հոդվածը գետնողվել է նաև հետևյալ կայքում՝ <https://orbeli.am>, 2023-01-04):

³¹ Տե՛ս www.hayq.org, <https://matenadaran.academia.edu/ArmenAyvazyan>:

³² Վերջին հաշվով, գրախոսության խնդրանքով կարող էին մեզ էլ դիմել, քանի որ առնվազն 1991 թ. ՊԲՀ-ում հրապարակված վերոհիշյալ հոդվածիս մասին լավատեղյակ էին, իսկ այդ հոդվածից հետո Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի ժամանակագրության մասին որևէ այլ գիտական վերլուծություն չէր եղել:

«Չելեբի-գադեն հայտնում է, որ Երևանի բերդի բանալիները հանձնվում են թուրքերին 1724 թ. սեպտեմբերի 23-ին (հիշք. 1137 թ. Մուհարրեմ ամսի 15-րդ օրը)³³: Չելեբի-գադեն մանրամասն և հետևողական ժամանակագրությունը վկայում է, որ հեղինակն օգտվել է պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից. այս առթիվ հիշատակելի է, որ նա զբաղեցրել է Շեյխ-ուլ-իսլամի բարձրաստիճան պաշտոնը³⁴:

Անգլիացի ճանապարհորդ և վաճառական Ջոնաս Հանվեյը գրում է, որ օսմանյան բանակն անցել է Արաքսը 1724 թ. հունիսի կեսերին և հասել Երևանի մատույցներին հունիսի վերջին³⁵, դրանով իսկ հաստատելով Չելեբի-գադենի տեղեկությունների հավաստիությունը: Ըստ Հանվեյի, Երևանի բերդը հանձնվել է թուրքերին հոկտեմբերի առաջին օրերին³⁶: Եթե նկատենք, որ եվրոպացի հեղինակները գործածել են նոր՝ գրիգորյան տոմարը, որի տարբերությունը հուլյան տոմարից 1720-ականներին կազմում էր 11 օր, ապա պարզ կդառնա, որ Չելեբի-գադենի, Ի. Նեպյունևի (ռուսները պահպանել էին հին տոմարը) և Ջ. Հանվեյի հաղորդումները Երևանի բերդի գրավման ժամանակի մասին ճշգրիտ կերպով համընկնում են 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ի հետ:

Չելեբի-գադենի տվյալները Երևանի պաշտպանության *տևողության* վերաբերյալ (հունիսի 24-ից մինչև սեպտեմբերի 23-ը, որն անում է 91 օր) յուրահատուկ ձևով հաստատվում են Կ. Պոլսում Վենետիկի դեսպանի՝ «բեյլոյի» մի հաղորդմամբ. վերջինս 1724 թ. հոկտեմբերի 29-ին (հին տոմարով՝ հոկտեմբերի 18-ին) ծանուցում էր, որ «Երևանն անձնատուր եղավ 90 օր դիմադրելուց հետո»³⁷: Այս ամենին միանում է նաև մի անանուն հայ հիշատակագրի հստակ տեղեկությունը, որն իր հոդվածում մեջբերել էր Վ. Ա. Հակոբյանը. «Թվին ՌՃՀԳ (1724) առին Երևան սեպտեմբեր ամսոյն»³⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Երևանի պաշարման ժամանակագրության վերաբերյալ Չելեբի-գադենի տեղեկությունները կարելի է ստույգ համարել³⁹:

Ա. Եղիազարյանը շրջանցում է մեր կատարած համեմատական քննության այս սեղմ ու մատչելի հատվածը: Վերոբերյալ տեղեկությունները (ոչ բոլորը) նա ներկայացնում է անջատ-անջատ՝ ցրելով դրանք իր հոդվածի շարադրանքում⁴⁰, փաստորեն՝ թույլ չտալով ընթերցողին պարզորեն տեսնել պատմական տարատեսակ աղբյուրների խաչաձև և հավաստի համընկնումները: Նա պարզապես անտեսում է այն ծանրակշիռ փաստը, որ Չելեբի-գադենի ժամանակագրական տվյալները փոխադարձաբար հաստատվում են Կ. Պոլսում Ռուսաստանի և Վենետիկի դեսպանների, 1750-ական թթ. անգլիացի անվանի հեղինակի, ինչպես նաև հայ հիշատակագրի հաղորդումներում: Օրինակ, նա չի փորձում հերքել Ջոնաս Հանվեյի այն հաղորդումը, ըստ որի՝ օսմանյան բանակը հասել է Երևանի մատույցներին 1724 թ. հունիսի վերջին, ինչը ճշգրիտ կերպով համապատասխանում է Չելեբի-գադենի տեղեկություններին:

Փոխարենը, Ա. Եղիազարյանը՝ Չելեբի-գադենի ժամանակագրական տեղեկությունների նկատմամբ անվստահություն ներշնչելու նպատակով, անհիմն մերժում է մեր դիտարկումն առ այն, որ օսմանցի պատմիչն «օգտվել է պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից»: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, «Ա. Այվազյանը հավաստի է համարում *իրևև թե* օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերից օգտված թուրք հեղինակ Չելեբի-գադենի ժամանակագրական տվյալները» (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.)⁴¹:

³³ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 150:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 128:

³⁵ Hanway, Jonas. *A Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, vol. II, p. 211.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 213:

³⁷ Shay, Mary L. *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*, p. 120.

³⁸ Հակոբյան Վ. Ա. Ժամանակագրական մի փաստի ճշտման շուրջը, էջ 81. հմմտ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 3602, էջ 366ա:

³⁹ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 95-96:

⁴⁰ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 58-60, 63, 68-70:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 62-63:

Եթե Ա. Եղիազարյանն իրոք մտածում է, որ Օսմանյան կայսրությունում կրոնական գծով (խալիֆ-սուլթանից հետո երկրորդ) *բարձրագույն պետական պաշտոնյան*՝ Շեյխ-ուլ-իսլամը, այն է՝ սուննիների գլխավոր *մուֆթին*, չէր կարող օգտվել պետական դիվաններից ու փաստաթղթերից, ապա նա պարտավոր է հիմնավորել իր այդ զարմանահրաշ տեսակետը գիտական փաստարկներով, այլ ոչ թե հարցը փակված համարել «իբրև թե» քամահրական եղանակավորմամբ, այլ կերպ ասած՝ քարոզչական հնարքով: Մինչդեռ Բարձր Դռան և օսմանյան բանակի կապերը Շեյխ-ուլ-իսլամի հետ մասնագետներին քաջ հայտնի են. մասնավորաբար՝ պատերազմների ժամանակ, անձամբ սուլթանի հայցմամբ, Շեյխ-ուլ-իսլամն արձակում էր զորքի վարքագիծը կանոնակարգող կրոնաիրավական-շարիաթական հատուկ որոշումներ՝ *ֆայթվաներ*⁴²: Միայն այսքանն արդեն բավարար է համոզվելու համար, որ, իբրև բարձրաստիճան պաշտոնյա անձ, Չելեբի-զադեն լայն հնարավորություններ է ունեցել «պետական և բանակային վավերական աղբյուրներից» (այդ թվում՝ Երևանի 1724 թ. պաշարման մասին զեկուցագրերից) օգտվելու համար:

Կամայականության հաղթարշավ («Օգոստոսի 20-ը այնքան էլ ճիշտ չէ»)

Ա. Եղիազարյանը խախտում է իր իսկ առաջադրած վերոհիշյալ (պատմագիտական առումով խիստ անկատար) մեթոդաբանական թեզերը, ըստ որոնց՝ «խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը (իմա՝ Աբրահամ Երևանցին – Ա.Ա.) անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը». «քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի մանրամասն տեղեկությունները... որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները» և «դրանց չվստահելու հիմքեր իրականում չկան»:

Իրականում, այս թյուր «մեթոդաբանությունն» Ա. Եղիազարյանի հոդվածում կիրառված է երկակի չափանիշներով: Նա ընտրովի մոտեցում է ցուցաբերում Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական բնույթի հաղորդումներին՝ դրանց մի մասը (ամսաթվերը, այն էլ՝ ոչ բոլորը) ընդունելով որպես ստույգ, իսկ մյուս մասը՝ որպես սխալ, ըստ այդմ՝ կամայական վերաձևման, այն է՝ աղճատման ենթակա (ներառյալ մեկ ամսաթիվ): Այսպես, Ա. Եղիազարյանը պնդում է, որ Աբրահամ Երևանցու երկում քաղաքի պաշարման առաջին ու վերջին օրերը նշված են ճիշտ (1724 թ. ապրիլի 9-ը և հունիսի 7-ը)⁴³, իսկ բերդի գրավման օրը (օգոստոսի 20-ը)՝ սխալ (իրականում՝ երեք ամսաթվերն էլ անստույգ են): Բացի այդ, Ա. Եղիազարյանը չի ընդունում նաև Աբրահամ Երևանցու՝ ժամանակագրական իրարահաջորդության սկզբունքով շարադրված հստակ դիպաշարը (այուժե), որի համաձայն՝ մասնավորապես, Երևանի պաշարմանը նախորդել է Կարբի գյուղաքաղաքի 40-օրյա ինքնապաշտպանությունը:

⁴² Տե՛ս **Aivazian Armen M.** *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*. Yerevan. American University of Armenia, 1997, pp. 33-36. հմմտ. **Այվազյան Արմեն**. Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 188, 232, 557:

⁴³ Աբրահամ Երևանցին նախ նշում է, որ քաղաքի պաշտպանությունը տևել է 60 օր (**Աբրահամ Երևանցի**, էջ 25), ապա նշում է նրա գրավման օրը՝ 1724 թ. հունիսի 7-ը (էջ 31): Այս ոչ ստույգ ելակետային տվյալների պարզ հաշվարկն Ա. Եղիազարյանին բերում է այն սխալ եզրակացության, որ քաղաքի պաշարումը սկսվել է 1724 թ. ապրիլի 9-ին (**Եղիազարյան Ա.** Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 71), թեև մի ուրիշ տեղ, անուշադիր գտնվելով իր հաշվարկի նկատմամբ, այդ սկիզբը դնում է ապրիլի 7-ին (նույն տեղում, էջ 69):

Նախ, քննենք, թե ինչպես է Ա. Եղիազարյանն ինքնահաճորեն հարմարեցրել իր եզրակացություններին Աբրահամ Երևանցու այն անատույզ հաղորդումը, ըստ որի՝ Երևանի բերդն անձնատուր է եղել իբր 1724 թ. օգոստոսի 20-ին:

Ա. Եղիազարյանը գրում է.

«Ի վերջո, անդրադառնալով [Ա. Այվազյանի] այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկու Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ: Ավելին, հեղինակի տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը, որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել: Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հավաստի չլինելը⁴⁴: Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երևանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպտեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կլինի իր տեղում, քանի որ կստացվի, որ Աբրահամ Երևանցին ևս ճշգրիտ է հիշատակում բերդի անկման ամսաթիվը: Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշում է Ի. Նեպլյուևը: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ժուռնալային դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես Աբրահամ Երևանցուն: Կարելի է փաստել, որ ուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկու ներկայացված ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը»⁴⁵:

Այս ոլոր-մոլոր «հիմնավորումը» տեղին է ենթարկել կառուցվածքային-իմաստաբանական վերլուծության՝ առավել պարզ պատկերացնելու համար Ա. Եղիազարյանի «հետազոտական աշխատանոցը»: Տեքստը բաժանել ենք 6 իմաստային բաղադրամասերի.

1) **Ա. Եղիազարյան.** «Ի վերջո, անդրադառնալով [Ա. Այվազյանի] այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկու Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ»:

Ի՞նչ է նշանակում «դա այնքան էլ ճիշտ չէ» առաձգական արտահայտությունը: Աբրահամ Երևանցին Երևանի բերդի՝ օսմանցիների վերահսկողության տակ անցնելու օր է համարում օգոստոսի 20-ը. «Թվին ՌՃՀԳ-ումն (=1724), օգոստոսի Ի-մին (=20), եղավ վերջ, հանդարտեցավ օսմանցին, միչ ի նոեմբերն»⁴⁶: Իսկ իրականում բերդը, ինչպես վերն արդեն ցույց է տրվել, հանձնվել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ին: Ուրեմն, ինչպե՞ս կարելի է ասել, որ այս ամսաթվի հարցում Աբրահամ Երևանցու սխալվելու մասին մեր եզրակացությունը «այնքան էլ ճիշտ չէ», երբ այն 100 տոկոսով ճիշտ է:

2) **Ա. Եղիազարյան.** «Ավելին, հեղինակի (Աբրահամ Երևանցու) տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը, որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել: Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հավաստի չլինելը»:

Առաջին նախադասությամբ Եղիազարյանը, փաստորեն, ընդունում է, որ Աբրահամ Երևանցին օգոստոսի 20-ը (Եղիազարյանի սխալ ընթերցմամբ՝ օգոստոսի 21-ը) իսկապես նշել

⁴⁴ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 93:

⁴⁵ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 58-60, 63, 73-74:

⁴⁶ Աբրահամ Երևանցի, էջ 34-35:

է որպէս բերդի անկման օր: Իսկ երկրորդ նախադասությամբ ու հատկապէս «ավելին» շեշտադրումով նա, ըստ էության, ընթերցողի մէջ ցանկանում է տպավորություն ստեղծել, որ Ա. Այվազյանը վատ բան է արել, քանի որ «որեւէ ուսումնասիրող չի քննարկել» Աբրահամ Երեանցու այդ սխալը, և «միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է»: Փաստորեն, ըստ Ա. Եղիազարյանի, Աբրահամ Երեանցու սխալ վկայություններին անդրադառնալ չի կարելի: Իսկ թե այդ դեպքում ինչ պետք է անի պատմաբանը, նա ասում է հաջորդ նախադասության մէջ:

3) **Ա. Եղիազարյան.** «Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երեանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպտեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կլինի իր տեղում, քանի որ կատացվի, որ Աբրահամ Երեանցին ևս ճշգրիտ է հիշատակում բերդի անկման ամսաթիվը»:

Պարզվում է, ինքնագիր (!) սկզբնաղբյուրի հստակ հաղորդումը պատմաբանը կարող է իր ուզած կերպ փոխել՝ հայտարարելով, թե ուղղագրական տեսակետից լիովին ճիշտ գրված մեկ ամբողջ բառ... «ձեռագրական վրիպակ» է: Իրականում, «ձեռագրական վրիպակ» կարող են համարվել մեկ բառում կատարված այնպիսի տառասխալները, որոնք, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս հասկանալու այդ բառի նախնական, ճիշտ ուղղագրությունն ու նշանակությունը: Տվյալ դեպքում Ա. Եղիազարյանը փորձում է հավատացնել ընթերցողին, թե Աբրահամ Երեանցին իր ձեռքով «սեպտեմբերի» փոխարեն «օգոստոս» է գրել՝ արհամարհելով այն փաստը, որ «սեպտեմբեր» և «օգոստոս» բառերում համընկնում են ընդամենը երկու տառ: Այսինքն՝ «սեպտեմբեր» գրել ցանկացողը ոչ մի կերպ «օգոստոս» գրել չի կարող: Սա արդեն գիտությունն է (առավել ևս՝ աղբյուրագիտություն), այլ սովորական անպարարություն: Այլապես ուրիշ շատ տեղեկություններ ևս հանգիստ կարելի է ձեռագրական վրիպակ կոչել, որից հետո, ինչպէս ասում է Ա. Եղիազարյանը, «ամեն ինչ կլինի իր տեղում»: Կարելի է հայտարարել, օրինակ, որ Աբրահամ Երեանցին ուզեցել է գրել «Ալի-կուլի» կամ «Ալի-դուլի», բայց ձեռագրական վրիպակ է թույլ տվել և գրել է «Միհրալի»: Կամ ուզեցել է գրել «Արիֆի-Ահմեդ», բայց վրիպել և գրել է «Արդուլա» (ինչպէս ասվում է ռուսերեն հայտնի սրամիտ խոսքում՝ «Если в слове “хлеб” сделать четыре ошибки, то получится слово “пиво”»): Բարեբախտաբար, պատմական աղբյուրագիտությունը մերժում է նման ապագիտական հնարքները:

Բացի այդ, Աբրահամ Երեանցին գրել է ոչ թե օգոստոսի 21, ինչպէս կարծում է Ա. Եղիազարյանը, այլ օգոստոսի 20՝ «Թ-վին Ռ-ՃՂ-ումն (=1724), օգոստոսի Ի-մին (=20)»: Հայկական տառերով պարզ և բարդ թվերն առհասարակ ճիշտ արտահայտող Աբրահամ Երեանցին (օրինակ, ԻԹ=29, ԺԲ=12, ԾԾԸ=158, ԾԵ=55, ԻԵ=25, ԹՌ-ԴՃԻԳ=9423, ԲՃԼԴ=234, ՌԳՃ=1300⁴⁷ և այլն), բնականաբար, չէր դժվարանալու 21-ը ևս գրել իր ճիշտ ձևով՝ «ԻԱ», այլ ոչ թե «Ի մին»⁴⁸: Իսկ «Ռ-ՃՂ-ումն»-ի «ումն»-ը և «Ի-մին»-ի «մին»-ը ընդամենը բարբառայնություններ են, որոնցով Աբրահամ Երեանցու ինքնագիրը լեցուն է:

4) **Ա. Եղիազարյան.** «Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպէս նշում է Ի. Նեպյունը»:

⁴⁷ **Աբրահամ Երեանցի,** էջ 25, 28, 29, 36, 43:

⁴⁸ «Ի մինը» թյուրիմացաբար 21 է վերձանել նաև Աբրահամ Երեանցու ինքնագրի խմբագրված տարբերակի (նույն տեղում, էջ 91-169) հեղինակը՝ միսիթարյան միաբան Մատթեոս Եվդոկիացին (էջ 110), սակայն հետագայում այդ սխալն ուղղել է Սահակ վ. Զեմճեմյանը՝ «Ի»-ն վերձանելով ինչպէս հարկն է՝ 20, իսկ «մին» մասնիկի կողքին դնելով «sic» նշանը՝ ցույց տալու համար այդպիսի գործածման անսովոր և անճիշտ ձևը (էջ 35):

Այս նախադասությամբ Ա. Եղիազարյանն ընդունում է, որ իր առաջարկած կամայական «լուծումը» կարող է նաև անհավանական դիտվել, բայց, այնուամենայնիվ, դրա հիման վրա կատարում է ևս մեկ սխալ ենթադրություն:

5) **Ա. Եղիազարյան.** «Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես Աբրահամ Երևանցունը»:

Իսկ այս նախադասությամբ Ա. Եղիազարյանն իր քիչ առաջ թեական համարած բռնագրոսիկ ենթադրությանը շնորհում է անտարակուսելի ճշմարտության կարգավիճակ: Ստիպված ենք այս առումով ևս մեկ անգամ կրկնել, որ Աբրահամ Երևանցին 1724 թ. Երևանի պաշտպանության ականատես չի եղել:

6) **Ա. Եղիազարյան.** «Կարելի է փաստել, որ ռուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկում ներկայացված ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը»:

Սա ամբողջ հոդվածի եզրափակիչ նախադասությունն է, որով Աբրահամ Երևանցու *օգոստոսի 20-ը սեպտեմբերի 21-ով* իր անընդունելի փոխարինումն Ա. Եղիազարյանը ներկայացնում է որպես բացառիկ պատմագիտական հայտնագործություն:

Ա. Եղիազարյանի վերը բերված «հիմնավորումները» անհնար է բնորոշել այլ կերպ, քան քարոզչական հնարքներով համեմված դասական սիրողականություն, պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուրի միտումնավոր աղճատում և համապատասխան գիտական գրականության անտեսում:

1800-հոգանոց «բանակ»

Անդրադառնանք նաև Կարբիի ինքնապաշտպանությանը և դրան հաջորդած որոշ դեպքերի, որոնք, ըստ Աբրահամ Երևանցու, *նախորդել են* Երևանի պաշարմանը: Պատմիչը պարզ ու հստակ շարադրել է իրադարձությունների հաջորդականությունը, որը ամփոփ ներկայացրել ենք 1991 թ. հրապարակված մեր հոդվածում⁴⁹: Վերաշարադրենք այդ հատվածը:

Եվ այսպես, ըստ Աբրահամ Երևանցու, 1800-հոգանոց թուրքական մի առաջամարտիկ զորագունդ, «Արզրումցի Եալուզ Հասանի» և «Ղոչ Ալիի» հրամանատարությամբ, 1724 թ. մարտի 6-ին իջևանում է «Արբայ-չայ» կոչված վայրում և (հավանաբար, մեկ կամ մի քանի օր անց) Եղվարդի մոտ ջարդում է Երևանի խանի ընդառաջ եկած 12000-անոց (դատելով ճակատամարտի ելքից) զինված խառնամբոխը, որը մեծ կորուստներ տալով, ցրվում է, իսկ Երևանի խանն իր հետ մնացած 800 զինվորներով վերադառնում է Երևան և ամրանում բերդում⁵⁰: Այնուհետև, օսմանյան զորագնդի զինվորները «եկան հասան Կարբի, քրիստոնի գեղն»: Կարբեցիները, սակայն, գյուղը չեն հանձնում՝ «իւրեանց գեղն լավ շինեցին, պատերն, դարբասներն, ըսկսեցին կռվիլ օսմանցուն հետ: ...կռվ առին, մինչ ի մեծ փաշէն եկավ Խ (40) օրէն յետ»⁵¹:

⁴⁹ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 94-95:

⁵⁰ **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 23-24: Ինչպես վերև արդեն նշել ենք, Երևանի խանը 1724 թ. Ալի-կուլին էր, այլ ոչ Միհրալին, ինչպես սխալվում է Աբրահամ Երևանցին:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 24:

Պարզ է, որ «մեծ փաշեն» Երևանի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի գլխավոր զորահրամանատարն էր (այն է՝ սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշան): Նա կարբեցիներին 10 օր ժամանակ է տալիս՝ առանց դիմադրության գնեքերը վար դնելու համար: 10 օր անց այդ պայմանը կատարվում է: Այնուհետև 3 օրում օսմանյան բանակը Եղվարդից գալիս հասնում է Երևանի մատույցներում գտնվող «Մամբթեկի Դալմա» վայրը: Անցնում է ևս 7 օր նախքան Երևանի պաշարման սկսվելը⁵²: Այսպիսով, եթե նույնիսկ չհաշվենք հիշատակված անցքերի միջև հնարավոր չնշված օրերը, ստացվում է, որ Երևանի պաշարումը սկսվել է 1724 թ. մայիսի 5-ից ոչ շուտ (= մարտի 6-ին + 40 օր + 10 օր + 3 օր + 7 օր): Այնուհետև Ա. Երևանցին գրում է. «Երեւանայ խանն... հրայման ետ, քաղաքի թուրքն եկավ քրիստոնի մէջն մտավ, կռիվ արին օսմանցուն հետ՝ մինչ ի Կ (60) օրն»⁵³: Սակայն մայիսի 5-ից հետո կռիվները 60 օր շարունակվելու դեպքում Երևանի գրավումը հունիսի 7-ին անհնար է:

Նույն հոդվածում, վերհանելով և համեմատելով օսմանյան, ռուսական և եվրոպական աղբյուրներում միմյանց հաստատող տեղեկությունները, պարզել ենք, որ Երևանի (և՛ բերդի, և՛ «քաղաքի») պաշարումը սկսվել է 1724 թ. հունիսի 24-ին⁵⁴:

Ա. Եղիազարյանը մերժում է մեր այս եզրակացությունները՝ գրելով բառացիորեն հետևյալը.

«Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի՝ մարտի 6-ից կատարած հաշվարկին, ապա այն այնքան միանշանակ չէ, քանի որ նա այդ մեկնակետից իր հաշվարկած 60 օրում հերթականության սկզբունքով ընդգրկել է Կարբիի կռիվների 40 օրը և փաշայի՝ կարբեցիներին ներկայացրած վերջնագրին հետևած 10 օրը: Մինչդեռ հաշվարկը հարկ էր կատարել զուգահեռության սկզբունքով՝ Կարբիի կռիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկելով որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ: Դրանով իսկ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները դառնում են հավաստի»⁵⁵:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է «Կարբիի կռիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկել որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ», երբ Աբրահամ Երևանցին *վերը նկարագրված դեպքերն աներկբայորեն դրել է մեկը մյուսից հետո՝ իրարահաջորդաբար, այլ ոչ՝ զուգահեռաբար ու միաժամանակ*, ինչպես հորինում է Ա. Եղիազարյանը: Ըստ Աբրահամ Երևանցու, օսմանյան բանակը Եղվարդից արշավել է Երևանի վրա Կարբին գրավելուց հետո միայն, ապա երեք օր անց նոր սկսել է պաշարումը⁵⁶: Փաստորեն, Ա. Եղիազարյանը, ձգտելով ամեն կերպ արդարացնել Աբրահամ Երևանցու «ամսաթվային» սխալները, միջոցների մեջ խտրություն չի դնում՝ իրարահաջորդ դեպքերը միաժամանակյա է հռչակում: Այնուհետև Ա. Եղիազարյանը հնարում է մի մտացածին պատմություն՝ մի իսկական շիլաշփոթ⁵⁷, որն աղավաղում է իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդականությունը, սկզբնաղբյուրի սահուն դիպաշարն ու բուն բովանդակությունը, այնինչ դրանց հավաստիությանը կասկածելու հիմքեր գոյություն չունեն:

⁵² Նույն տեղում, էջ 25:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 95-96:

⁵⁵ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 71:

⁵⁶ Աբրահամ Երևանցի, էջ 23-25:

⁵⁷ Որպեսզի ավելի պարզ լինի, թե ինչ շիլաշփոթի մասին է խոսքը, ահա Ա. Եղիազարյանի հոդվածից մի ընդարձակ մեջբերում քննվող հարցի վերաբերյալ. «Խնդիրն այն է, որ եթե Աբրահամ Երևանցու՝ «Պատմութիւն թագայորի Պարսից» ձեռագրում Կարբիի բնակիչների դեմ կռիվող օսմանյան հրամանատարներին 40 օր անց օգնության եկած փաշայի անունը բացակայում է, և բացի այդ, Կարբիի դեպքերի նկարագրությունից հետո նշվում է այն մասին, թե Երևանի ուղղությամբ օսմանյան զորքի արշավանքը սկսվում է Եղվարդից, որը հուշում է, որ օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի

Հարցը դիտենք առավել առարկայական՝ ռազմապատմական տեսանկյունից: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, Եղվարդի ճակատամարտից հետո «օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում գործնական թողնելով՝ դեպի Երևան»⁵⁸: Բայց Աբրահամ Երևանցին հաղորդում է, որ այդ ճակատամարտին մասնակցել է 1800 հոգուց բաղկացած ընդամենը մեկ օսմանյան զորագունդ՝ «Արգրունցի Եաղուզ Հասանի» և «Ղոչ Ալիի» հրամանատարությամբ: Ներկայացնել այդ փոքրաթիվ գունդը որպես «օսմանյան բանակ» նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան պատմական տեղեկությունների միտումնավոր աղճատում⁵⁹:

Ավելին, պարսկական զորքին Եղվարդի ճակատամարտում հաղթելով հանդերձ՝ այդ զորագունդն ինքն էլ, բնականորեն, կորուստներ էր կրել ու թվով պակասել: Ճակատամարտի ընթացքում երկու կողմերի բազմաթիվ վիրավորների մասին նշված է Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրված տարբերակում. «Ի դիմի հարան միմեանց երկոքին դիմամարտքն, եւ յայնմ վայրի բազում վիրաւորք յերկոցունց կողմանց անկանէին»⁶⁰: Ուրեմն, ինչպե՞ս կարող էր 1800 հոգուց էլ զգալիորեն պակաս թվակազմ ունեցող օսմանյան այդ զորքը և՛ Եղվարդում գործնական թողնել, և՛ Կարբին պաշարել, և՛ Երևանի վրա գրոհել: Ըստ Ա. Եղիազարյանի, կարող էր, որովհետև իբր «բանակ» էր, ահա.

*«Օսմանյան բանակը Ախուրյան գետի (Արփա-չայ) ափից շարժվեց և հասավ Եղվարդ: Այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ Երևանի Միհր-Ալի խանի 12 հազարանոց բանակը, որը պարտվեց և գրեթե լիովին ոչնչացվեց: Օսմանյան բանակը Եղվարդից տեղաշարժվեց և պաշարեց Կարբի գյուղը» (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.)*⁶¹:

Պատահական չէ, որ Ա. Եղիազարյանը չի նշում ո՛չ օսմանցի զորահրամանատարներ Յաղուզ Հասանի ու Ղոչ Ալիի անունները, ո՛չ էլ նրանց գլխավորած զորագնդի թվաքանակը, որովհետև այդ դեպքում անհնար կլիներ խոսել օսմանյան «բանակի» և նրա տարբեր ուղղություններով իբր իրականացրած միաժամանակյա ռազմական գործողությունների մասին: Մինչդեռ Եղվարդի ճակատամարտից հետո Յաղուզ Հասանն ու Ղոչ Ալին չէին կարող շարքում մնացած առավելագույնը 1200-1500 իրենց զինվորներին բաժանել երեք մասի և մոտավորապես 400-500 հոգով արշավել Երևանի վրա, 400-500 հոգով պաշարել Կարբին և 400-500 հոգով

ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում գործնական թողնելով՝ դեպի Երևան: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ վերջին զորամասերն են օգնության գնացել Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին: Մինչդեռ Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրված տարբերակում հստակ նշված է, որ Երևանի վրա Եղվարդից արշավող զորքն Արդուլյա փաշայի բանակն էր, որ օգնության էր հասել Կարբին պաշարող օսմանյան զորքին: Աբրահամ Երևանցու տեքստում նշված հավելումները ստեղծում են այն տպավորությունը, որ Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին օգնության հասած փաշան այնուհետև Եղվարդից արշավել է Երևանի ուղղությամբ: Իսկ քանի որ նա օգնության էր հասել մարտի սկզբներից Կարբիի դեմ արդեն 40 օր մարտնչող օսմանցիներին և 10 օր ժամանակ տվել կարբեցիներին հանձնվելու համար, որից հետո միայն արշավել դեպի Երևան, ստացվում է, որ, իրոք, ինչպես կարծում է Ա. Այվազյանը, օսմանյան բանակը պետք է Երևան հասներ մայիսի սկզբին: Մինչդեռ, եթե հավատարիմ ենք մնում Աբրահամ Երևանցու բնագրին, ապա կապը Կարբիում կռվող օսմանցիներին օգնության գնացած փաշայի և Եղվարդից Երևան արշաված զորքերի միջև բացակայում է, ուստի մեծ է հավանականությունը, որ Կարբիի դեպքերը և Երևանի ուղղությամբ օսմանյան բանակի գրոհը տեղի են ունեցել զուգահեռաբար: Իսկ քանի որ Աբրահամ Երևանցին հիշատակում է Կարբի եկած «մեծ փաշային», ապա կարելի է կարծել, որ նկատի ունի Եղվարդի և Կարբիի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի հրամանատարին» (Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 71-72):

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 71:

⁵⁹ Թ. Հակոբյանը, օրինակ, սկզբունքորեն չէր սխալվում՝ բնորոշելով այդ գունդը որպես Երևանի կողմերը «հետախուզության նպատակներով» ուղարկված «զորաջոկատ» կամ նույնիսկ «ջոկատ» (Հակոբյան Թ. Խ. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 74-75):

⁶⁰ Աբրահամ Երևանցի, էջ 96:

⁶¹ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 55-56:

ճամբարել Եղվարդի մերձակայքում: Այդպիսի գործողությունները ոչ միայն սոսկ աննպատակահարմար կլինեին, այլև՝ ինքնասպանական: Հետևաբար, լիովին ինքնահնար են նաև Ա. Եղիազարյանի այն դրույթները, ըստ որոնց՝ իբր 1724 թ. «մարտի սկզբներից» եղել է «Եղվարդի և Կարբիի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի» մի ինչ-որ «հրամանատար», որին Ա. Եղիազարյանը կամայականորեն նույնացնում է Կարբիի պաշարման 40-րդ օրը այնտեղ հասած «մեծ փաշայի» հետ⁶²: Բայց, ինչպես վերը տեսանք, 1724 թ. գարնան ամբողջ ընթացքում Արարատյան երկրում ո՛չ օսմանյան «բանակ» է եղել, ո՛չ էլ, բնականաբար, այն գլխավորող «հրամանատար»: Իսկ Յալոուզ Հասանի և Ղոչ Ալիի 1800-հոգանոց առաջապահ զորագունդն իրականում Եղվարդին է մոտենում միայն 1724 թ. ապրիլի կեսերին:

Ըստ Աբրահամ Երևանցու հստակ ու տրամաբանական հաղորդումների, Եղվարդի ճակատամարտից հետո օսմանյան զորագունդը բավարարվել էր ընդամենը Կարբին պաշարելով, ընդ որում՝ 40 օրվա ընթացքում այն չէր կարողացել գրավել: Դատելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններից՝ Կարբիի վրա վճռական գրոհներ չեն էլ ձեռնարկվել: Դա նշանակում է, որ Յալոուզ Հասանն ու Ղոչ Ալին իրենց ենթակայության տակ եղած ուժերը բավարար չեն համարել հարձակողական գործողություններ իրականացնելու համար: Եվ դա միանգամայն բացատրելի է. համընդհանուր ինքնապաշտպանության դիմելու դեպքում՝ 6000 բնակիչ ունեցող Կարբին ի վիճակի էր զինվորագրելու ընդհուպ 1200 ռազմիկ⁶³, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան (եթե ոչ՝ ավելի շատ), որքան այդ օսմանյան զորագունդը կազմել է Եղվարդի ճակատամարտում կորուստներ կրելուց հետո: Իսկ հաջող հարձակողական գործողությունների համար, ինչպես հայտնի է, պահանջվում է քանակական լուրջ (առնվազն կրկնակի կամ նույնիսկ եռապատիկ) գերակշռություն:

Իրականում օսմանյան բանակի հիմնական ուժերը, Աբրահամ Երևանցու նշած «մեծ փաշայի» (իմա՝ սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշայի) գլխավորությամբ, հասել էին Եղվարդ-Կարբի բնագծին Կարբիի պաշարման 40-րդ օրը՝ ինչպես և պարզել ենք՝ 1724 թ. մայիսի 25-ին⁶⁴:

Կան ռազմական բնույթի ևս մի քանի կարևոր հանգամանքներ, որոնք չեն տեղավորվում Ա. Եղիազարյանի հորինած պատմության սահմաններում: Այսպես, իրենց գյուղաքաղաքի պաշարման ընթացքում կարբեցիները երկու անգամ բանագնացներ են ուղարկել Երևանի խանի մոտ՝ նրանից (ապարդյուն) զենք, զինամթերք և օժանդակ գորք խնդրելով⁶⁵: Հարց է առաջանում. եթե օսմանյան զորքերը պաշարել էին ոչ միայն Կարբին, այլև Երևանը, այդ դեպքում ինչպե՞ս կարող էին կարբեցիները երկու անգամ հանգիստ գնալ Երևան ու հետ դառնալ: Բացատրությունը շատ պարզ է. Երևանն այդ ժամանակ պաշարված չի եղել, իսկ Յալոուզ Հասանի ու Ղոչ Ալիի զորագունդը՝ իր փոքրաթվության պատճառով, չի կարողացել Կարբին վերցնել լիակատար և անթափանցելի օղակի մեջ, ինչն էլ հնարավորություն է ընձեռել կարբեցիներին գաղտնի սողոսկելու թշնամու պահակախմբերի միջով, հասնելու Երևան և վերադառնալու: Կարբեցիները կարող էին Երևանից ռազմական օգնություն ստանալու հույսեր փայփայել միայն այն ժամանակ, երբ Երևանն ինքը դեռևս պաշարված չէր, և այդ երկու բնակավայրերի միջև կապն ամբողջությամբ կտրված չէր:

⁶² Նույն տեղում, էջ 72:

⁶³ **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 220–221: Կարբին Չուխուր-Սա'դի վիլայեթի ամենահարուստ մահալն էր (տե՛ս **Փափազյան Հ. Դ.** Օսար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.). – «ԼՀԳ», 1977, № 1, էջ 38. **Папазян А. Д.** Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI–XVII вв., Ереван, 1972, с. 114–151:

⁶⁴ **Այվազյան Ա.** Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 100:

⁶⁵ **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 24: Իսկ այն մասին, թե ինչո՞ւ խանը երկու անգամ էլ նրանց օգնություն չի տրամադրել, տե՛ս **Այվազյան Ա.** 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, էջ 62–75:

Ավելին, Երևանը պաշարելու պատրաստվող օսմանյան բանակը չէր կարող իր անմիջական թիկունքում թողնել զինված դիմադրություն ցույց տվող մի ամբողջ ամրացված գյուղաքաղաք՝ հայկական զորաջոկատով հանդերձ: Ռ-ազմական տեսակետից դա կլիներ անգրագետ որոշում, որը կվտանգեր Երևանի մերձավայրերում գտնվող օսմանյան զորքի մատակարարման կարևոր հաղորդուղիները⁶⁶:

Վերն ասվածը գալիս է վերահաստատելու Աբրահամ Երևանցու հստակ հաղորդումն առ այն, որ Կարբիի 40-օրյա պաշարման ընթացքում օսմանյան բանակը Երևան չէր հասել: Իսկ Եղվարդի ճակատամարտի մոտավոր օրը որոշել ենք դեռևս 2006 թ. հոդվածում. «Այն պետք է տեղի ունեցած լինի ոչ թե 1724 թ. մարտի 6-ին, այլ ապրիլի 25-ից՝ Կարբիի պաշարման սկսվելու պահից, ընդամենը մի քանի օր ավելի շուտ: Սա հետևում է և՛ Երևանի պաշարումը միայն հունիսի վերջին սկսելու հանգամանքից, և՛ հարձակման թափը չկորցնելու օսմանցիների ռազմական տրամաբանությունից, որով պարտադիր էր համարվելու անմիջապես պաշարել դիմադրության անսպասելի ցանկություն դրսևորած մոտակայքի հայաբնակ խոշոր գյուղաքաղաքը՝ Կարբին»⁶⁷: Եղվարդի ճակատամարտի օրը կարելի է ժամանակագրորեն զետեղել ապրիլի 20-ից մինչև 24-ն ընկած օրերից մեկին:

Նույն հոդվածում այս տեսակետը հիմնավորել ենք նաև լրացուցիչ խոստուն փաստարկներով.

«Այն, որ այս (Եղվարդի) ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1724 թ. մարտի 6-ից շատ ավելի ուշ, հուշում է նաև մարտի 13-ին Ս. Էջմիածնից Ղարաբաղի հայոց Սղնախների հրամանատարությանը (Ավան, Թարխան և Միրզա յուզբաշիներին) կաթողիկոսի «աթոռակալ Յովասափ վարդապետի» գրած նամակը, որում այդ դեպքերի մասին որևէ տեղեկություն չկա⁶⁸: Եթե Եղվարդի ճակատամարտում Երևանի խանի զորքի խայտառակ պարտությունը, փախուստն ու Երևանի բերդում փակվելն իսկապես մարտի 6-ին եղած լինեին, ապա Ս. Էջմիածնի անմիջական շրջակայքի ռազմաքաղաքական վիճակը կտրուկ փոփոխված այդ իրադարձությունը նամակում որևէ կերպ կարտացոլվեր և այդ նամակն էլ այլևս հագիլ թե առաքվեր: Այնինչ նամակում ասվում է, թե «քանի որ [=քանի դեռ] թշնամեաց ձեռն չեմք մատնվել, գերի և աւար չեն հարկաներ» ու «որքան որ թշնամեաց ձեռն տեղս չէ հասել»՝ ռուսական զորքերը պետք է շուտ մտնեն Արարատյան երկիր՝ «շուտով գայցեն»⁶⁹: Այսպիսի տողերը չէին գրվի, եթե օսմանյան զորքն արդեն Եղվարդում լիներ՝ Ս. Էջմիածնից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա»⁷⁰:

Հիշեցնենք, որ 1724 թ. ապրիլին ռուսական զորքերը գտնվում էին Կասպից ծովի ափամերձ հատվածում, այսինքն՝ Արարատյան երկիր հասնելու համար նրանցից պահանջվելու էր, լավատեսական հաշվարկով, 15-20 օրից ոչ պակաս ժամանակ (առկա պատմական իրավիճակում այդպիսի ռազմարշավի իրական արագությունն է՛լ ավելի երկար էր լինելու): Ս. Էջմիածնում, բնականաբար, հասկանում էին այդ ամենը, ուստի, կրկնենք, Եղվարդում օսմանյան «բանակի» տարած հաղթանակից հետո, երբ ամեն պահի Մայր Աթոռի դռան առջև կարող էր օսմանյան զորք հայտնվել, ռուսներին նման նամակով դիմելն արդեն անիմաստ էր լինելու:

⁶⁶ Թ. Հակոբյանը միանգամայն ճիշտ էր, երբ նկատում էր, որ հետագայում Կարբիին մոտեցած օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարը՝ «թուրքական փաշան երկյուղ էր կրում կարբեցիների հետագա ընդվզումներից և թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելուց» (**Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 77):

⁶⁷ **Այվազյան Ա.** 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնշուկում, էջ 62:

⁶⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть II, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: изд-во АН Арм. ССР, док. 228, с. 85-86.

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 86:

⁷⁰ **Այվազյան Ա.** 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնշուկում, էջ 63:

2006 թ. բացահայտել և լուսաբանել ենք նաև 1724 թ. Երևանի պաշտպանությանը վերաբերող մի շարք այլ կարևոր փաստեր ու հանգամանքներ, ներառյալ կարբեցիների, երևանցիների և առհասարակ Արարատյան երկրի հայերի նկատմամբ Երևանի Ալի-կուլի խանի վարած երկդիմի ու նենգ քաղաքականության մասին⁷¹: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, մեր այդ ուսումնասիրությունը, անհարգելի պատճառներով, մնացել է Ա. Եղիազարյանին անճանաչ իր հոդվածի համար անուրախ ակներև հետևանքներով հանդերձ:

Տեղին է անդրադառնալ Ա. Եղիազարյանի ևս մեկ շինծու պնդմանը՝ իբր «Ա. Այվազյանը ժամանակագրական առումով լիովին անտեսում է Արրահամ Երևանցու տվյալները»⁷²: Ժամանակակից հայոց լեզվում «անտեսել» բայը նշանակում է «ուշադրության չառնել, նկատի չառնել, հաշվի չառնել»⁷³: Վերը շարադրված ամբողջ նյութն ավելի քան բավարար է համոզվելու համար, որ մենք այդ տվյալները ոչ թե անտեսել ենք (այն էլ՝ իբր «լիովին»), այլ ճիշտ հակառակը՝ ենթարկել ենք մանրագնին քննական վերլուծության, իսկ սխալ եղած դեպքում՝ հերքել: Հերքելն ու անտեսելը տարբեր բաներ են: Հետևաբար, Ա. Եղիազարյանի պնդումը տրամագծորեն հակասում է իրականությանը:

Ձորագյուղի մարտիկների առեղծվածային անհայտացումը

Հոդվածում կան նաև ուրիշ կոպիտ սխալներ, որոնցից մի քանիսին ևս արժե անդրադառնալ:

Ա. Եղիազարյանը գրում է.

«Ձորագյուղում ապաստանած փախստականներից հավաքվել էր երեք հազար զինվոր: Այս զինվորները, ըստ Մ. Կարապետյանի, ձորագյուղցիներ էին⁷⁴, սակայն հազիվ թե նման կարծիքի կարելի է հանգել Արրահամ Երևանցու «Ձորագեղայ հօգորքն (իմա՝ գորք – Ա. Ե.), որ է ԳՌ [3.000] պատվայկան գեղից մարդիք» տեղեկությունից⁷⁵: Վերջինս իրականում վկայում է այն մասին, որ զինվորները հավաքագրվել էին Երևանի շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից («պատվայկան գեղից մարդիք»)»⁷⁶:

Բայց եթե Ձորագյուղի 3000 աշխարհագորայինները հավաքագրվել էին «շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից» (մեկ այլ ձևակերպմամբ էլ՝ «Երևանում ապաստանած՝ շրջակա գյուղերի ժողովրդի շրջանում»)»⁷⁷, ապա այդ դեպքում ո՞ր էին անհայտացել իրենք՝ ձորագյուղցիները (որոնց թիվն, ի դեպ, մեր հաշվարկներով, հասնում էր շուրջ 15 հազարի)⁷⁸: Այս տարրական ստուգողական հարցն ինքն իրեն չտալով՝ Ա. Եղիազարյանը չի նկատել, որ իր հապճեպ եզրակացության տրամաբանությամբ, ձորագյուղցիները Երևանի պաշտպանությանը չեն մասնակցել, ինչը կատարյալ անհեթեթություն է: Այնինչ Արրահամ Երևանցու «պատ-

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 62-76:

⁷² Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանությունը, էջ 63-64:

⁷³ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան». Հ. Ա. Երևան. ՀՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 140:

⁷⁴ Տե՛ս Կարապետյան Մ. Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թվականներին.

– «ՊԲՀ», 1987, № 3, էջ 95:

⁷⁵ Արրահամ Երևանցի, էջ 28:

⁷⁶ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 56-57 (ծնթ. 4):

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 56:

⁷⁸ Այվազյան Ա. Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 198-212:

վայկան գեղից մարդիք» արտահայտության «գեղից» բառը վերաբերում է հենց ձորագետիցներին. չէ՞ որ նրա ինքնագրում Ձորագյուղը միշտ Ձորագետի ձևով է հիշվում⁷⁹: XVII-XIX դդ. Երևանի այդ արվարձանը Ձորագետի էին անվանում նաև Չաքարիա Ագուլեցին, Չաքարիա Քանաքեռցին («...ի Խնկելոյ Ձոր գեղ, որ այժմ ասի Ձորագետ» և «ի Խնկելոյձոր, որ այժմ ասի Ձորագետ»), Խաչատուր Աբովյանը և ուրիշներ⁸⁰: Ձորագյուղը սկզբնապես առանձին գյուղ է եղել՝ հետագայում միայն ներառվելով Երևանի մեջ և ընկալվելով որպես նրա արվարձան կամ թաղամաս: Այն տակավին գյուղ էր անվանում կաթողիկոս Միմեոն Երևանցին (1763-1780)՝ նշելով նաև նրա հին անունը՝ «Ի գեղս յայս Ձորագետ, որ կոչի Խնկաձոր»⁸¹: Ահա այսպես է Ձորագետի «պատվայկան գեղից մարդիք» արտահայտությունն առաջացել նաև Աբրահամ Երևանցու երկում: Իսկ մեր պատմիչն իսկությամբ թվարկել է Երևանի տարբեր թաղամասերի բնակիչներից կազմված աշխարհագրային կազմավորումները՝ «Հին Երեւանայ թաղի հզօրքն»՝ 4000 մարտիկ, «Ձորայգեղայ հզօրքն»՝ 3000 մարտիկ, «Չուհայրենց թաղի հզօրքն»՝ 955 մարտիկ, «Կունդի թաղի հզօրքն» (ենթադրաբար՝ շուրջ 300 մարտիկ), Կունդի հայ բոշաների «հզօրքը»՝ 234 մարտիկ⁸²:

Հարկ է ավելացնել, որ, ըստ Աբրահամ Երևանցու, Երևանում կենտրոնացած հայոց աշխարհագրորդ կազմվել է ինչպես Երևան քաղաքի, այնպես էլ շրջակա ութ գյուղերի՝ Փարաքարի, Գոգումբեթի, Կավակերտի (այժմ՝ Արգավանդ), Առինջի, Ավանի, Գավանի, Չագի, Նորագետի ռազմունակ տղամարդկանցից⁸³: Մեր վերջին մենագրության մեջ մանրամասն վերլուծությամբ ճշտել ենք, որ «օգոստոսի 15-ի դրությամբ Ձորագյուղում կենտրոնացած, ընդհանուր առմամբ, 9500-հոգանոց հայ միասնական աշխարհագրորդ գյուղացի մարտիկները կազմել են մոտավորապես 10 տոկոսը՝ շուրջ 1000 հոգի»⁸⁴, որոնք վերը թվարկված երևանյան թաղամասերի աշխարհագրայինների թվի մեջ, իհարկե, չէին մտնում: Իսկ այդ 8 հայկական գյուղերի բնակիչների թիվը, համապատասխանաբար, կազմել է մոտավորապես 10000 շունչ⁸⁵, որոնցից կարելի էր հավաքագրել 1000 զինվոր («10 բնակչից մեկ զինվոր» հարաբերակցությամբ) կամ, ամենաշատը, ինչպես և իրականում եղել է⁸⁶, մոտ 2000 զինվոր («5 բնակչից մեկ զինվոր» առավելագույն հնարավոր հարաբերակցությամբ), բայց ոչ երբեք՝ 3000 զինվոր⁸⁷:

⁷⁹ Աբրահամ Երևանցի, էջ 26, 28, 29, 31:

⁸⁰ Չաքարիա Ագուլեցի. Օրագրութիւն: Պատ. խմբ.՝ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան: Երևան, 1938, էջ 143: Չաքարեայ Սարկաւագ. Պատմագրութիւն: Հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 33, 51. Աբովյան Խաչատուր. Վերք Հայաստանի. – Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով: Հ. III, Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 190-191:

⁸¹ Միմեոն Երևանցի. Չամբռ: Վաղարշապատ, 1873, էջ 204: Ձորագետի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Թ. Խ. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 337-340. հմմտ. Շահազիզ Երվանդ. Հին Երևանը (1931 թ. անդրանիկ հրատարակության լրամշակված վերահրատարակություն): Լրամշ. և ծնթ.՝ Ա. Սարգսյան և Լ. Ամիրջանյան: Երևան. «Մուղնի», 2003, էջ 179:

⁸² Նույն տեղում, էջ 28:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 28: Այս ցուցակում Քանաքեռի և Նորքի (Չոլմաքչի) բացակայությունը, ամենայն հավանականությամբ, բացատրվում է նրանով, որ Երևանի պաշարման երրորդ օրը՝ 1724 թ. հունիսի 26-ին, այդ գյուղերն օսմանյան բանակի անսպասելի գրոհով գրավվել են՝ որոշ այլ արվարձանների հետ միասին (Ավագյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 95. հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի...», հ. Ա, էջ 143):

⁸⁴ Ավագյան Ա. Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 201 (առավել մանրամասն՝ էջ 198-206):

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 205-206:

⁸⁶ Մեր վերլուծության համաձայն, Երևանի պաշարման ամենասկզբում երևանցիներից հավաքագրվել է շուրջ 9500, իսկ նշված ութ գյուղերի բնակիչներից՝ 2000 զինվոր, ընդհանուր առմամբ՝ 11500 զինվոր, որոնցից երկու հազարը գոհվել է 1724 թ. օգոստոսի 14-ի ճակատամարտում, ենթադրաբար ու կորացված թվերով՝ 1000 քաղաքացի և 1000 գյուղացի (նույն տեղում):

⁸⁷ «10 բնակչից 1 զինվոր» և «5 բնակչից 1 զինվոր» հարաբերակցությամբ զորահավաքային սկզբունքների մասին տե՛ս նույն տեղում՝ (առաջին սկզբունքի մասին) էջ 35, 38, 45, 85, 127, 231, 233, 282, 298, 405, 432, 435, 510, 511, 514, 517, 519, 521, 526, 534, (երկրորդ սկզբունքի մասին) 212, 217, 231, 298:

Գործածվել է հի՛ն, թե՛ նոր տոմարը

Ըստ Ա. Եղիազարյանի, օսմանյան մի սկզբնաղբյուրում՝ «Ռեվանի (Երևանի – Ա. Ե.) գրավման մասին գրքում», որ գրվել է դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևանի բերդի պաշարման այլ թվագրում՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից հոկտեմբերի 7-ը»⁸⁸:

1970 թ. Ստամբուլում հրատարակված այդ աղբյուրը ձեռքի տակ չունենք, բայց կարող ենք վստահորեն եզրակացնել, որ թուրք հրատարակիչները Երևանի պաշարման առաջին ու վերջին օրվա ամսաթվերը Հիջրայից վերծանել են ոչ թե հին, այլ նոր տոմարի: 1700 թվականից ի վեր հուլյան և գրիգորյան օրացույցների տարբերությունը՝ Գրիգորիս Գ պապի 1582 թ. բարեփոխումից հետո, արդեն ավելացել էր մեկ օրով և կազմում էր 11 օր⁸⁹: Հետևաբար, հին տոմարով Երևանի բերդի պաշարման նշված ամսաթվերը՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից մինչև հոկտեմբերի 7-ը, այսպիսին են՝ 1724 թ. հունիսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 26-ը: Այսինքն՝ այդ տվյալները գրեթե ճշգրտորեն համընկնում են Չելեբի-գադեի տրամադրած առավել վստահելի տեղեկությունների հիման վրա *հին տոմարով* կատարված մեր հաշվարկներին, ըստ որոնց՝ Երևանի պաշարումը սկսվել է հունիսի 24-ին և ավարտվել սեպտեմբերի 23-ին (պաշարման սկիզբը տարբերվում է ընդամենը մեկ, իսկ ավարտը՝ երեք օրով):

Այնինչ Ա. Եղիազարյանն ընդհանրապես չի անդրադառնում պարտադիր այն հարցին, թե իր հոդվածում հղված պատմիչներն ու պատմաբանները (ներառյալ տողերիս հեղինակը) ո՞ր տոմարով են նշել Երևանի պաշարմանը վերաբերող ամսաթվերը՝ հի՛ն, թե՛ նոր: Ոչ էլ ծանուցում է, թե իր առաջարկած (սխալ) ամսաթվերն այդ երկու տոմարներից ո՞ր մեկով են: Այսպիսի սիրողականություն կարելի էր ակնկալել, թերևս, պատմության ֆակուլտետում մեծ դժվարությամբ սովորող ուսանողից, բայց ոչ՝ պատմագիտության ոլորտում բարձրագույն կոչում ու պաշտոններ ունեցող անձից (հիշեցնենք, որ Ա. Եղիազարյանը պատմ. գիտ. դոկտոր է, պրոֆեսոր և ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ):

Տոմարի կարևորությունն ակնբախ է բոլոր այն պատմագիտական հետազոտությունների համար, որոնք ձգտում են, բազմալեզու աղբյուրների օգտագործմամբ, ճշտել 1582 թ. մինչև 1920-ական թթ. հայոց պատմության այս կամ այն դրվագի ամսաթիվը: Չէ՞ որ եվրոպական պետություններում գրիգորյան օրացույցին անցել էին հիմնականում XVI-XVIII դարերում, Ռուսաստանում՝ 1918 թ., Հայաստանում՝ 1920 թ., իսկ Թուրքիայում՝ միայն 1926 թ.: Արդարև, անգամ 1720-ական թթ. գործող Եղիա Մուշեղյանն էր իրավացիորեն հարկ համարում հատուկ նշել նոր տոմարի գործածումը՝ հուլյան օրացույցը պահպանած հայկական կամ ռուսական շրջապատի հետ գրագրություն վարելիս⁹⁰:

Ժամանակին այս հարցին քանիցս անդրադարձել ենք՝ քննվող հարցի կապակցությամբ, մասնավորապես, գրելով.

«Եթե նկատենք, որ եվրոպացի հեղինակները գործածել են նոր՝ գրիգորյան տոմարը, որի տարբերությունը հուլյան տոմարից 1720-ականներին կազմում էր 11 օր, ապա պարզ կդառ-

⁸⁸ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 59:

⁸⁹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա. Գ. Հայոց գիր և գրչություն: Երևան. ԵՊՀ հրատ., 1973, էջ 138. հմմտ. Աղայան Է. Բ. Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության: Երևան. ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 214:

⁹⁰ «Եղիա Կարնեցու դիվանը»: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի: Երևան. «Միտք» հրատ., 1968, էջ 116, 137, 187, 198, 200, 201, 213, 257. հմմտ. Այվազյան Արմեն. «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները». – «ՊԲՀ», 1990, № 3, էջ 81 (ծնթ. 22):

նա, որ Չելերի-գաղեի, Ի. Նեպլունի (ռուսները պահպանել էին հին տոմարը) և Ջ. Հանվեյի հաղորդումները Երևանի բերդի գրավման ժամանակի մասին ճշգրիտ կերպով համընկնում են 1724 թ. սեպտեմբերի 22-23-ի հետ»⁹¹:

Եզրույթների թյուրըմբռնում և շփոթ («Մեծ արվարձանը»... «փոքրիկ արվարձան» է)

Միջնադարյան և ուշմիջնադարյան քաղաքները բաղկացած էին երկու մասից՝ բերդից և նրա պարիսպներից դուրս գտնվող բնակելի տարածքից, որը, սովորաբար, անվանվում էր «քաղաք» կամ «արվարձան» («արվարձաններ») և բնակչության թվով բազմապատիկ գերազանցում բերդում ապրողներին: Սկզբնաղբյուրներում «քաղաք» բառը գործածվում էր բազմիմաստորեն՝ նշանակելով, կախված տվյալ պատմական հաղորդումից, ամբողջ քաղաքը (ներառյալ բերդը), բերդն առանձին կամ բերդն ու նրան կից որոշ «արվարձանները» միասին: Միաժամանակ այդ արվարձանները հաճախ նշվում էին հատուկ եզրույթներով, ինչպիսիք են, օրինակ՝ օսմաներեն «վարոշը» (բառը հունգարերենից է ծագում), ֆրանսերեն «fauxbourg»-ը, գերմաներեն «Vor-Stadt»-ը, անգլերեն «suburb»-ը, ռուսերեն «посад(a)»-ն, «предградье»-ն, «предместье»-ն և «слобода» (слободы)-ն: «Բերդ» բառը ևս երբեմն, բացի բուն «բերդ» իր իմաստից, կարող էր վերաբերել բերդին ու նրան կից արվարձաններից ոմանց միասին վերցված: Եզրաբանական նման իրավիճակում հնարավոր թյուրըմբռնումներից ու շփոթություններից խուսափելու անհրաժեշտության մասին պատմաբանները ժամանակին մանրամասն խոսել ու նախազգուշացրել են, այդ թվում՝ հենց Երևանի XVII-XVIII դարերի պատմության կապակցությամբ⁹²: Ընդ որում, «քաղաք»-«բերդ»-«արվարձան» եզրույթները տվյալ համատեքստում ճիշտ վերծանելու համար աղբյուրները, որպես կանոն, բավարար չափով հնարավորություններ տալիս են: Պարզապես այդ եզրույթների յուրաքանչյուր կիրառումը հարկ է զննել ամենայն ուշադրությամբ և զուգահեռ պատմական տեղեկությունների համեմատությամբ: Ցավոք, Ա. Եղիազարյանն այս աղբյուրագիտական հարցերի վերաբերյալ արդեն իսկ մշակված մեթոդաբանությունն ու եզրաբանությունը չի յուրացրել և այդ պատճառով մեծ սխալներ ու շփոթություններ է թույլ տվել:

Եվ այսպես, Ա. Եղիազարյանը գրում է, թե «այն իրողությունը, որ վարոշը գտնվում էր [Երևանի] բերդի պարսպի հարևանությամբ, ևս հաստատում է, որ այն քաղաքի հետ առնչություն չունեի և չպետք է շփոթել քաղաքի հետ, ինչպես արել է Ա. Այվազյանը»⁹³: Ուշագրավ է, որ Ա. Եղիազարյանը տեղնուտեղը մեզանից մեջբերում չի կատարում, որպեսզի պարզ դառնա թե այս հարցի կապակցությամբ որ էջում հատկապես ինչ ենք գրել: Առհասարակ, Ա. Եղիազարյանի ներկա հոդվածում արված հարցադրումների, հերքումների և փաստարկների ցրվածությունը վրդովեցնող է: Այս դեպքում, օրինակ, պետք է երեք էջ հետ գնանք, որպեսզի փոքր-ինչ

⁹¹ Այվազյան Ա. Մ. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 96: 1722 թ. հուլյան և գրիգորյան օրացույցների տարբերությունը՝ Գրիգորիս Գ պապի 1582 թ. բարեփոխումից հետո, արդեն ավելացել էր մեկ օրով և կազմում էր 11 օր (տե՛ս Աբրահամյան Ա. Գ. Հայոց գիր և գրչություն: Երևան, 1973, էջ 138. հմմտ. Աղայան Է. Բ. Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության: Երևան, 1986, էջ 214):

⁹² Տե՛ս, օրինակ, Կարապետյան Մ. Մ. Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. - «ՊԲՀ», 1986, № 2, էջ 95-100 (ներառյալ հատկապես ծնթ. 2-4). հմմտ. Այվազյան Ա. Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII-XVIII դարերում, էջ 208-212, 277-278, 418:

⁹³ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 66:

ավելի առարկայական պատկերացում կազմենք այն մասին, թե ինչ նկատի ունի Ա. Եղիազարյանը: Ահա. «Ա. Այվազյանը կարծում է, որ Չելեբի-գաղեի տեղեկությունը վարոշը գրավելու մասին վերաբերում է ոչ թե ամբողջ քաղաքի, այլ նրա որոշ թաղամասերի գրավմանը»⁹⁴:

Նախ, սկսենք նրանից, որ Երևանի բերդից դուրս գտնվող բոլոր թաղամասերն էլ «արվարձան» («վարոշ») էին և բոլորն էլ Երևանի մաս էին: Այդ արվարձաններն օսմանյան աղբյուրներում նշվում են թե՛ «քաղաք», թե՛ «վարոշ» (արվարձան) եզրույթներով: Այսպես, 1647 թ. Արարատյան երկիր այցելած Էվիյա Չելեբին կիսում է Երևանը երկու մասի՝ «քաղաքի», որտեղ նա հաշվում է 2060 հողաձածկ տուն, և «Հին քաղաքի» (*Էսքի շեհիր*), որը նա կոչում է նաև «մեծ արվարձան» («մեծ վարոշ») ու զարմանքով շեշտում, թե սա ևս «մի իսկական քաղաք է»⁹⁵ փաստորեն, ծանուցելով, որ «Հին քաղաքն» իր բնակչության թվով չէր զիջում «քաղաքին»: Իսկ «քաղաքի» տակ, նրա նկարագրությունից դատելով, Էվիյա Չելեբին հատակ հատկանշում էր ինչպես բերդը (քանզի նա «քաղաքում» է նշում Երևանի խանի դղյակը, որ գտնվում էր բերդում)⁹⁶, այնպես էլ նրան կից որոշ արվարձանները, ներառյալ, ըստ ամենայնի՝ Ջորագյուղն ու Կոնդը⁹⁷:

1724 թ. հունիսի 26-ին օսմանյան զորքի կողմից Երևանի «վարոշը» գրավելու մասին Չելեբի-գաղեի հաղորդումն իրոք վերաբերում է բերդից դուրս գտնվող *որոշ* (ոչ բոլոր) արվարձանների կամ թաղամասերի գրավմանը: Այս առումով 1991 թ. գրել ենք.

«Արրահամ Երևանցին նկարագրում է բացառապես Ջորագեղի և Կոնդի «ճակատում» ընթացող մարտերը, քանիցս նշելով, որ հենց այդ թաղամասերում (հատկապես Ջորագեղում) էր կենտրոնացել Երևանի մյուս՝ Հին Երևանի և Ջուհարենց թաղերի, ինչպես նաև շրջակա 8 գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը»⁹⁸:

Այսինքն՝ Արրահամ Երևանցու նկարագրած կռիվների ընթացքում գրավված էին Երևանի թաղամաս «Հին Երևանը» (Էվիյա Չելեբիի «Հին քաղաքը»՝ *Էսքի շեհիր*), ինչպես նաև «Ջուհարենց թաղը», որոնց բնակչությունը 1724 թ. բաղկացած էր, համապատասխանաբար,

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

⁹⁵ Ըստ Էվիյա Չելեբիի, այդ «Հին քաղաքը»՝ *Էսքի շեհիր*, գտնվել է Երևանի բերդի «Յայլայի դռնից դուրս» (տե՛ս **Эвлия Челеби**. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Сост. и отв. ред. А. Д. Желтякова. Прим. и комм. А. Желтякова, М. Зулаяна и Г. Путуридзе. Москва: «Наука», 1983, с. 155. հմմտ. **Էվիյա Չելեբի**. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4: «Թուրքական աղբյուրներ», Հ. Գ: Թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծան.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 85):

⁹⁶ Նույն տեղում: Ֆրանսիացի հռչակավոր ճանապարհորդ Ժան Շարդենը (1643-1713) հատուկ նշում էր, որ Երևանի խանի՝ «կուսակալի դղյակը գտնվում է բերդում» (տե՛ս [**Шарден Жан**]. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, 1902, с. 242. **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 334. հմմտ. [**Chardin, John**]. *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia*. Dublin, 1815, p. 385):

⁹⁷ 1640-ական թվականներին Երևանում Չելեբիի նշած «2060 հողաձածկ տներում», այսինքն՝ Ջորագյուղ, Կոնդ և Ջուհարենց թաղերում ապրել է 20-25 հազար մարդ: Մոտավորապես նույնքան էլ հայություն բնակվել է «Հին Երևանում»: Հետևաբար, Երևանի բնակչությունը 1640-ական թվականներին պետք է հաշվել 40-50 հազար մարդ, բացարձակ մեծամասնությամբ՝ հայեր (մանրամասն տե՛ս **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 209-211):

⁹⁸ **Այվազյան Ա. Մ.** Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 96-97. հմմտ. **Արրահամ Երևանցի**, էջ 26, 28-31:

մոտ 20000 և 5000 հայերից⁹⁹: Հետևաբար, այս հարցում Ա. Եղիազարյանի մեզ ուղղված խմաստագուրկ քննադատությունը՝ «վարոշը» «քաղաքի» կամ նրա որոշ թաղամասերի հետ իբր շփոթելու վերաբերյալ, իր իսկ սխալների խոստուն վկայություն է:

Կարևոր է հստակեցնել, որ և՛ Էվիյա Չելեբու նշած «Հին քաղաքը» (*Էսքի շեհիր*, որը նա կոչում է նաև «մեծ վարոշ»), և՛ Աբրահամ Երևանցու «Հին Երևանը» ուշմիջնադարյան Երևանի «Շահար» (=քաղաք) հայտնի թաղամասի հոմանիշային անվանումներն են: Սա Երևանի ամենամեծ ու ամենահին թաղամասն էր, որը բնակեցված էր բացառապես կամ գրեթե բացառապես հայերով¹⁰⁰: Այն զբաղեցրել է Երևանի հյուսիս-արևելյան մասը՝ «այժմյան Մոսկվա կինոթատրոնի և նրան հարող տարածքը»՝ սկսվելով «Երևանի պետական համալսարանի շենքից մի փոքր ներքև, հասել մինչև Երևանի բերդի պարիսպները՝ ընդգրկելով Աբովյան, Նալբանդյան և Հանրապետություն փողոցների միջև ընկած տարածքները»¹⁰¹: Այսպիսով, մեր աղբյուրներում այս թաղամասին տրվել են հետևյալ անունները՝ «Հին քաղաք» (*Էսքի շեհիր*) = «Շահար» (այն է՝ «քաղաք») = «Հին Երևան» = «մեծ վարոշ» (այն է՝ «մեծ արվարձան»): Պարզ է նաև, որ Էվիյա Չելեբին այդ թաղամասը «մեծ վարոշ» է կոչել, որովհետև մյուս արվարձանների (թաղամասերի) համեմատ այն ամենամարդաշատն էր:

Էվիյա Չելեբիի և Չելեբի-գադեի վերոբերյալ տեղեկություններում Երևանի տարբեր մասերին վերաբերող եզրույթները ճիշտ չհասկանալով՝ Ա. Եղիազարյանը կատարել է մի շարք հակասական հետևություններ՝ դրանք ցրելով իր հոդվածի տարբեր էջերում: Այսպես, ըստ նրա՝ 1724 թ. օսմանյան բանակը Ձորագյուղ և Կոնդ թաղամասերը գրավելուց հետո է միայն հարձակվել ու գրավել Երևանի այն վարոշը, որն Էվիյա Չելեբին անվանում էր «մեծ վարոշ» (=«մեծ արվարձան») կամ «Հին քաղաք» (*Էսքի շեհիր*)¹⁰²: Ա. Եղիազարյանը չի նկատել, որ Էվիյա Չելեբիի նշած «մեծ վարոշը» կամ «Հին քաղաքը» (*Էսքի շեհիր*) Աբրահամ Երևանցու «Հին Երևան» թաղամասն է, որի բնակչությունն ամբողջությամբ կենտրոնացել էր Ձորագյուղ և Կոնդ թաղամասերում ու տվել Երևանյան հայկական աշխարհագրի տեսակարար առումով (մյուս թաղամասերի համեմատ) ամենամեծ զորաբաժինը՝ 4000 մարտիկ¹⁰³: Իսկ դա նշանակում է, որ «Հին Երևան» թաղամասը գրավվել էր ավելի վաղ, քան Ձորագյուղն ու Կոնդը, այլ ոչ հակառակը, ինչպես կարծում է Ա. Եղիազարյանը: Այլապես հին երևանցիները կմնային իրենց թաղամասում:

Ավելին, Ա. Եղիազարյանը չի նկատել նաև, որ այդ «մեծ վարոշն» իր եզրակացություններում կախարդական կերպով դարձել է «Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձան՝ վարոշ»¹⁰⁴:

Այսքանով Ա. Եղիազարյանի արտառոց մտահանգումները չեն ավարտվում: Նա գրում է, թե խնդրո առարկա «վարոշը»՝ «դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի քաղաքային հատվածի ինքնապաշտպանության ժամանակ պարսիկների կողմից լքված հայությունը խմբվել էր Ձորագյուղի և Կոնդի հատվածում, բնակեցված էր մուսուլմաններով»¹⁰⁵: Այդպես չէ, իհարկե: Կրկենք, որ այդ վարոշն իրականում «Հին Երևան» կամ «Հին քաղաք» թաղամասն էր, որն

⁹⁹ Մանրամասն տե՛ս **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 204-205:

¹⁰⁰ **Հակոբյան Թ. Խ.** Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 338: *Շահարը* գործածվում էր նաև *Շապ* ձևով (տե՛ս **Աբովյան Խ.** Վերք Հայաստանի, էջ 191):

¹⁰¹ **Շահագիզ Ե.** Հին Երևանը, էջ 265 (ծնթ. 55):

¹⁰² **Եղիազարյան Ա.** Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 66:

¹⁰³ **Աբրահամ Երևանցի**, էջ 28:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁰⁵ **Եղիազարյան Ա.** Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 66:

ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով: Այս առումով պետք է հիշեցնել նաև, որ, ինչպես ընդգծում են XVII դարի երկրորդ կեսի – XVIII դարի սկզբի սկզբնաղբյուրները (Տավերնիեն, Յան Սթրեյսը, Իսրայել Օրին, Գասպար Շիլինգերը), Երևանի բոլոր արվարձանները (ներառյալ «Հին քաղաքը») բնակեցված էին գրեթե բացառապես հայերով¹⁰⁶: Օրինակ, այդ մասին պարզ ու վստահ հայտարարում էր Ժան Բատիստ Տավերնիեն (1605-1689)՝ ամփոփելով իր երեք այցելությունները Երևան 1632, 1655 և 1668 թվականներին և նկատի ունենալով քաղաքի սակավամարդ բերդից դուրս ընկած մեծագույն մասը. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով» [*«Comme Erivan n'est habité que par des Arméniens»*]¹⁰⁷: 1670-ական թթ. սկզբներին Երևան այցելած հոլանդացի ճանապարհորդ Յան Սթրեյսը (1630-1694) իր հերթին արձանագրում էր, որ «Երևանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում են չունևոր հայերը»¹⁰⁸: 1699-1701 թթ. Երևանի (բերդից դուրս գտնվող) արվարձաններում ապրում էր, ըստ Իսրայել Օրոն արժանահավատ հաղորդման, ընդամենը 200 մահմեդական «տուն» (ընտանիք)¹⁰⁹, այն է՝ շուրջ 1000 հոգի¹¹⁰:

Այսինքն, Աբրահամ Երևանցու նշած Երևանի թաղամասերը՝ «Հին Երևանը», Ձորագյուղը (Ձորագեղ), Ջուհարենց թաղը և Կոնդր բոլորն էլ հայաբնակ էին, իսկ Կոնդի բռնաների փոքրաթիվ՝ շուրջ 1000-հոգանոց¹¹¹, համայնքն արդեն հայացած էր թե՛ լեզվական, թե՛ կրոնական առումներով:

Առհասարակ, ըստ 1640-ական թթ. գրող կարմեյան միաբան պատեր Ֆիլիպի՝ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում «հայ քրիստոնյաներն ապրում են հիմնականում արվարձաններում, քանզի բերդերում բնակվում են տարբեր ուղղությունների մահմեդականները, որոնցից և բաղկացած են կայազորներն ու իշխանությունը»¹¹²: Հետևաբար, առ ոչինչ պետք է համարել նաև «մեծ վարոշի» (այն է՝ «Հին քաղաքի» կամ «Հին Երևանի»)՝ իբր մուսուլմաններով բնակեցված լինելու Ա. Եղիազարյանի «հայտնագործությունը»: Մեր հաշվարկներով, 1700 թ. Երևան քաղաքում բնակվող մուսուլմանների թիվը կազմել է շուրջ 4000 հոգի (3 հազարը՝ բերդի տարածքում, հազարը՝ քաղաքի պարիսպներից դուրս բնակելի հատվածում՝ «արվարձաններում»): Իսկ Երևանն այդ ժամանակ ունեցել է մոտավորապես 45-50 հազար բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությամբ՝ հայեր¹¹³:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 100-101, 104-106. հմմտ. **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 197-220:

¹⁰⁷ Տե՛ս **Կարապետյան Մ. Մ.** Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., էջ 101 (հղված է Տավերնիեի գրքի մեր ձեռքի տակ չեղած 1679 թ. հրատ., էջ 623): Այն, որ Տավերնիեն խոսում է Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածի մասին, պարզ երևում է նրա գրքի այլ հրատարակություններում տրված մեկ ուրիշ նկարագրությունից (տե՛ս **Tavernier, Jean-Baptiste. Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier...** (Paris, 1676), էջ 46. **Tavernier. The Six Voyages of John Baptista Tavernier**, I, p. 14):

¹⁰⁸ **Стрейс Ян.** Три путешествия. Перевод Э. Бородиной. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935, с. 224.

¹⁰⁹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, под ред. Аш. Иоаннисяна. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1964, док. 85, с. 213.

¹¹⁰ **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 206-208:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 204:

¹¹² **Каратегян Гоар.** Нахичеван в записках европейских путешественников (XIII–XVII вв.). Ереван: изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2019, с. 74-75.

¹¹³ **Այվազյան Ա.** Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 208:

Ա. Եղիազարյանի մտացրությունը բերել է նրան, որ նույն հոդվածում նա մի տեղ՝ «հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո» Երևանի բերդում ամրացած կայագործի դիմադրության տևողությունը հաշվում է երկու ամիս, մեկ ուրիշ տեղ (հոդվածի ամփոփման մեջ)՝ երեք ամիս¹¹⁴.

«Հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո՝ հունիսի երկրորդ կեսին, գրավվել է *բերդի վարոշը* կամ շրջակայքն այդ ուղղությամբ ձեռնարկած գրեթե առաջին իսկ գրոհով, որից հետո *բերդը պաշտպանվել է շուրջ երկու ամիս*»¹¹⁵.

«Քաղաքը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց կամ գերեվարելուց հետո օսմանյան բանակը հարձակվել է *Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձանի՝ վարոշի* վրա, գրավել ու ոչնչացրել այն, որից հետո *երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել*»¹¹⁶:

Ընդ որում, սխալ է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ պնդումը: Իրականում, բերդից դուրս գտնվող հայկական վերջին թաղամասերը՝ Ձորագյուղն ու Կոնդը, գրավվել են 1724 թ. սեպտեմբերի 8-ին, որից հետո բերդում նստած կայագործը շարունակել է գինված դիմադրությունն ընդամենը ութ օր՝ մինչև սեպտեմբերի 16-ը, ապա մի քանի օր տևած բանակցություններից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին, բերդն ամբողջությամբ հանձնել է օսմանյան բանակին:

Այսպիսով, Ա. Եղիազարյանը, չկարողանալով ճիշտ վերծանել աղբյուրներում գործածվող «վարոշ», «արվարձան», «քաղաք», «բերդ» եզրույթները, խճճվել է մեթոդաբանական ու փաստական սխալներում, այդ թվում՝

ա) իր հոդվածում չի բացատրել տվյալ դարաշրջանի սկզբնաղբյուրներում «քաղաք» եզրույթի բազմանշանակությունը, մասնավորաբար՝ սխալմամբ միանշանակ տարանջատել է «քաղաք» և «վարոշ» եզրույթները, այնինչ դրանց իմաստներն աղբյուրներում հաճախ համընկնում են,

բ) նշված եզրույթները խառնիխուռն օգտագործելուն զուգահեռ տեղ է թողել, որպեսզի ընթերցողը «քաղաքը» որոշ դեպքերում ընկալի մերօրյա նշանակությամբ¹¹⁷,

գ) Երևանի ամենամեծ թաղամասը՝ «մեծ վարոշը», այսինքն՝ «մեծ արվարձանը» (=«Հին Երևան»=«Հին քաղաք» (*էսքի Շեհիր*)=«Շահար») ներկայացրել է որպես «Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձան»,

դ) խախտել ու գլխավայր է շրջել դեպքերի հաջորդականությունը՝ օսմանյան բանակի կողմից «վարոշի» (այն է՝ «մեծ վարոշի») գրավումը դնելով Ձորագյուղի և Կոնդի անկումից հետո, այնինչ ճիշտը հակառակ հերթականությունն է:

Կարդալով Ա. Եղիազարյանի հոդվածը՝ ընթերցողը հայտնվելու է եզրաբանական, աղբյուրագիտական և պատմափաստական սխալների անանցանելի մի լաբիրինթոսում, որից ճիշտ ելք գտնել կարելի է միայն նեղ մասնագիտական օգնությամբ՝ ի դեմս տվյալ քննական գրախոսության:

¹¹⁴ Նմանատիպ մի ամփոփություն էլ Ա. Եղիազարյանը թույլ էր տվել, ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս վերը, ծնթ. 43), Երևանի պաշարման սկիզբը ճշտելու նպատակով արած իր սխալ հաշվարկներում՝ մի տեղ այն թվագրելով 1724 թ. ապրիլի 9-ին, մեկ ուրիշ տեղ՝ ապրիլի 7-ին:

¹¹⁵ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 69:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

¹¹⁷ Եղիազարյան Ա. Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, էջ 65-67, 74:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

XVIII դարի 20-ական թվականների պատմահետազոտական դաշտ առաջին անգամ ոտք դնելու Ա. Եղիազարյանի ինքնավստահ փորձը չի ուղեկցվել աղբյուրագիտական, պատմագիտական և մեթոդաբանական պատշաճ պատրաստվածությամբ, այդ իսկ պատճառով լիովին ձախողվել է: Երևանի 1724 թ. հերոսամարտի պատմության վերաբերյալ գրախոսվող հոդվածում առաջարկված բոլոր փոփոխություններն ու «նորամուծություններն» անհիմն են և սխալ: Հիասթափեցուցիչ է հատկապես այն, որ խիստ պատասխանատու գործ ստանձնելով՝ Ա. Եղիազարյանը պահանջված ծավալով ու մակարդակով չի ուսումնասիրել քննվող խնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրներն ու պատմագիտական գրականությունը՝ չյուրացնելով անգամ այն նյութերը, որոնք օգտագործել է: Նրա կիրառված մեթոդաբանությունը ապապատմագիտական է, «հիմնավորումները»՝ կամայական, եզրակացությունները՝ բռնազբոսիկ և անտրամաբանական:

Տարակուսելի է, թե ինչպես է Ա. Եղիազարյանի թերի և բազմասխալ հոդվածը ոչ միայն տպագրության է հասել, այլև մինչ այդ ստացել ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությունը¹¹⁸ (մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն, որ հայցորդը չի կարող համարվել քննվող ժամանակաշրջանի մասնագետ՝ որևէ չափանիշով): Այս դեպքում, մեղմ ասած, իրենց բարձրության վրա չեն գտնվել ՀՀ գիտության կոմիտեն և «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրությունը՝ իրենց ընտրած փորձագետներով ու գրախոսներով հանդերձ:

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը թույլ է տալիս վերահաստատել 1724 թ. Երևանի պաշտպանության և հարակից իրադարձությունների ժամանակագրությունն այնպես, ինչպես արվել է մեր նախկին ուսումնասիրություններում: Ահավասիկ.

1724 թ. ապրիլի կեսերին օսմանյան բանակը ներխուժում է Արարատյան երկիր:

Ապրիլի 20-ից մինչև 24-ը ընկած օրերից մեկին տեղի է ունենում Եղվարդի ճակատամարտը՝ Երևանի Ալի-կուլի խանի 12000-անոց անկազմակերպ զորքի և օսմանյան 1800-հոգանոց առաջապահ զորագնդի միջև, որն ավարտվում է օսմանցիների հաղթանակով: Ալի-կուլի խանը նահանջում է և ամրանում Երևանի բերդում:

Ապրիլի 25-ից հունիսի 4-ին տեղի է ունենում Կարբի գյուղաքաղաքի 40-օրյա ինքնապաշտպանությունը:

Հունիսի 14-ին՝ 10-օրյա բանակցություններից հետո Կարբին հանձնվում է օսմանցիներին:

Հունիսի 24-ին օսմանյան բանակն սկսում է Երևանի պաշարումը:

Հունիսի 26-ին օսմանցիները գրավում են Երևանի բերդին կից գտնվող որոշ թաղամասեր, ներառյալ Հին Երևան թաղամասը: Քաղաքի և շրջակա ութ գյուղերի հայության մեծ մասը, կենտրոնանալով Չորագյուղ (Չորագեղ) և Կոնդ թաղամասերում, մոտ 11500 զինյալ մարտիկներ տրամադրելով, կազմակերպում է ուժեղ ինքնապաշտպանություն: Երևանի բերդը և «քաղաքը» ենթարկվում են ընդհանուր միասնական պաշարման: Բերդում ամրացած Երևանի խանի հրամանով «քաղաքի» (այն է՝ այդ պահին չգրավված մնացած Չորագյուղ և Կոնդ թաղամասերի) պաշտպանությանը մասնակցում են նաև Երևանի մուսուլմանական ուժերը (անհայտ է մնում՝ դրանք կայազորի ստորաբաժանումներն էին, թե՞ քաղաքի մահմեդականներից կազմված աշխարհագորայիները):

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

Ապրիլ-հունիսին կտրուկ սրվում են նախիջևանահայության և պարսկական իշխանությունների փոխհարաբերությունները:

Հուլիսի երկրորդ կեսին նախիջևանահայության պարագլուխները որոշում են ապստամբել պարսկական իշխանությունների դեմ և անցնել օսմանցիների կողմը:

Հուլիսի 30-ին օսմանյան զորաբանակը գրավում է Նախիջևանը:

Հուլիսի երկրորդ կես-օգոստոսի 27-ին պարսկական ստվարաթիվ զորաբանակով պաշարված Երևանին օգնության շտապող սիփահսալար Մանսուր-խանը հանգրվանում է Օրդուբադում և, կայուն թիկունք ապահովելու նպատակով, միջոցներ ձեռնարկում տեղական մուսուլմանական ուժերին՝ Դավիթ-բեկի (Սյունյաց) իշխանապետության մեջ գտնվող մեղրեցիների հետ հաշտեցնելու ուղղությամբ:

Օգոստոսի 14-ին օսմանյան զորքերը ձեռնարկում են ընդհանուր գրոհ Երևանի վրա: Ըստ ամենայնի, այդ գրոհը բերդի վրա չէր տարածվում և ուղղված էր միայն պաշտպանության մեջ համեմատաբար թույլ օղակ համարվող «քաղաքի» դեմ: «Քաղաքում» գտնվող մահմեդականները, լքելով պաշտպանական դիրքերը, փախչում են և ապաստանում Երևանի բերդում: Այդ օրվանից ի վեր հայերը միայնակ են իրականացնում «քաղաքի», այն է՝ Ջորագյուղ-Կոնդի պաշտպանությունը:

Օգոստոսի 18-ին չորս օր առաջ Ջորագյուղի համար սկսված կատաղի մարտերը ավարտվում են Երևանի հայ պաշտպանների հաղթանակով և օսմանցիների ծանր պարտությամբ: Մասնավորապես, միայն այդ օրը սպանվում է 6000 օսմանցի զինվոր: Հայկական աշխարհագրից գոհվում է 1300 հոգի:

Օգոստոսի 19-24-ի միջև օսմանցիները նոր կատաղի գրոհ են ձեռնարկում Կոնդի վրա: Հայերը հաջողությամբ հետ են մղում նաև այդ հարձակումը:

Օգոստոսի 27-ին Նախիջևանի հայկական զորաջոկատների օժանդակությամբ օսմանցիները ջախջախում են Երևանի խանի եղբայր Մանսուր-խանի պարսկական զորաբանակը և գրավում են Օրդուբադը:

Սեպտեմբերի 7-ին Սարը-Մուստաֆա փաշայի՝ Թիֆլիսից դուրս եկած բանակը միանում է Երևանը պաշարած օսմանյան զորախմբին:

Սեպտեմբերի 8-ին օսմանցիները գրավում են Երևանի «քաղաքի» վերջին զանգվածը՝ Ջորագյուղը: Շուրջ 30000 հայ կոտորվում է, հազարներ քշվում են գերության:

Սեպտեմբերի 16-ին Երևանի բերդում պատսպարված պարսկական կայազորը, Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ, սկսում է օսմանցիների հետ բանակցություններ վարել՝ հանձնվելու պայմանների մասին:

Սեպտեմբերի 23-ին Երևանի բերդը հանձնվում է օսմանցիներին¹¹⁹:

¹¹⁹ Այվազյան Ա. 1724 թ. Երևանի պաշտպանությունը հայ ազատագրական շարժման և պարսից իշխանությունների հարաբերությունների թնջուկում, էջ 52-53. հմմտ. **Նույնի**՝ Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, էջ 95-100. **Նույնի**՝ Արևելահայության ժողովրդագրությունը XVII–XVIII դարերում, էջ 198-228:

ПРОТИВ ИСКАЖЕНИЯ ИСТОРИИ ГЕРОИЧЕСКОЙ ОБОРОНЫ ЕРЕВАНА В 1724 ГОДУ

А. М. АЙВАЗЯН, канд. ист. наук, док. пол. наук

Резюме

В критической рецензии подвергается анализу статья доктора исторических наук А. С. Егиазаряна «Самооборона Еревана в 1724 году» («Вопросы арменоведения», 2022, № 2, с. 55-75). Делается вывод о том, что попытка автора впервые вступить в область исторических исследований 20-х годов XVIII века не сопровождалась должной источниковедческой, историографической и методологической подготовкой и именно по этой причине полностью провалилась. Все предложенные им изменения и «нововведения» по истории обороны Еревана в 1724 г. безосновательны и неверны. Особенно огорчает то, что, взяв на себя весьма ответственную задачу (в 2024 г. исполняется 300-летие этого знаменательного события), А. Егиазарян не овладел в необходимом объеме и на надлежащем уровне релевантными историографическими источниками и научной литературой: не усвоенными остались даже использованные им материалы. Применяемая в рецензируемой статье методология неисторична, выдвигаемые «обоснования» — произвольны, выводы — ошибочны и нелогичны.

Озадачивает, как полная ошибок статья А. Егиазаряна не только была опубликована, но и заранее получила финансовую поддержку Комитета по науке Министерства образования, науки, культуры и спорта РА (особенно если принять во внимание тот факт, что истец ни по каким меркам не может считаться специалистом рассматриваемого периода). В данном случае Комитет науки РА и редакция журнала «Вопросы арменоведения» вместе с назначенными ими экспертами и рецензентами оказались, мягко говоря, не на высоте.

Настоящая рецензия позволяет нам вновь подтвердить хронологию обороны Еревана и связанных с ней событий 1724 года в соответствии с нашими предыдущими исследованиями. Османская армия начала осаду Еревана 24 июня 1724 г. 26 июня турки захватили некоторые прилегающие к крепости предместья Еревана. Большая часть армян сконцентрировалась в имеющих выгодное оборонительное расположение предместьях Еревана Дзорагюх и Конд. Осада «города» (т.е. этих кварталов) и крепости велась одновременно. В защите «города» по приказу Ереванского хана участвовали также немногочисленные мусульмане Еревана, однако 14 августа — в день, когда турецкие войска начали очередной штурм — они покинули свои позиции и укрылись в крепости. С этого дня оборону Дзорагюха и Конда осуществляли только армяне, успешно отразившие как этот пятидневный приступ (18 августа), так и последующую яростную атаку янычар на Конд (между 19 и 24 августа). 8 сентября 1724 г. с подходом новых крупных подкреплений город был полностью захвачен турками. Бои с находящимся в крепости персидским гарнизоном продолжались до 16 сентября. Начавшиеся в этот день переговоры завершились капитуляцией крепости 23 сентября 1724 г. (все даты приводятся по юлианскому календарю).

Ключевые слова: оборона Еревана, 1724 год, позднесредневековый город, предместье, крепость, Дзорагюх, Конд, Карби, Абраам Ереванци, армянское ополчение, дилетантизм, искажение истории

AGAINST HISTORICAL DISTORTION OF THE EPIC DEFENSE OF YEREVAN IN 1724

A. M. AYVAZYAN, PhD (History) and D.Sc. (Political Science)

Abstract

The critical review analyzes the article by A. S. Yeghiazaryan, titled “The Self-Defense of Yerevan in 1724” (*Issues of Armenian Studies*, 2022, No. 2, pp. 55-75). It is concluded that A. Yeghiazaryan's attempt to enter, for the first time, the field of historical research of the 1720s has utterly failed, because it is not accompanied by a proper source study and historiographical preparation, as well as lacks an adequate methodological preparation. All the changes and “innovations” proposed in the reviewed article on the history of the defense of Yerevan are baseless and incorrect. It is particularly disappointing that, having taken on a very responsible task (in 2024, the 300th anniversary of this significant event will be celebrated), Yeghiazaryan has failed to master the relevant historiographic sources and literature sufficiently, including the materials that he has used and cited. The methodology utilized in his article is unhistorical, the “validations” he puts forward are arbitrary, the conclusions are erroneous and illogical.

It is baffling how A. Yeghiazaryan's deeply flawed piece was not only published, but also received in advance a financial support from the Science Committee of the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Armenia (especially if we take into account the fact that the applicant cannot by any means or standards be considered a specialist of the period under consideration). In this case, the Committee of Science of the Republic of Armenia and the editors of the journal “Armenian Studies Issues”, together with the experts and reviewers appointed by them, were, to put it mildly, not up to par.

This review allows us to re-confirm the chronology of the defense of Yerevan and related events in 1724 in accordance with and as established in our previous studies.

The Ottoman army began the siege of Yerevan on June 24, 1724. On June 26, the Turks captured some of the suburbs of Yerevan adjacent to the fortress. The majority of the Armenian population of the city and the eight surrounding villages concentrated in Dzoragyugh and Kond, the then suburbs of Yerevan, which had an advantageous defensive position. The siege of the “city” (i.e. these suburbs) and the fortress was conducted simultaneously. On the orders of the Yerevan Khan, a few Muslims of Yerevan also participated in the defense of the “city”, but on August 14 — the day the Turkish troops launched another assault — they left their positions and took refuge in the fortress. From that day on, the defense of Dzoragyugh and Kond was carried out by the Armenians only, who successfully repelled both this five-day attack (August 18) and the subsequent furious attack of the Janissaries on Kond (between August 19 and 24). On September 8, 1724, with the approach of large new reinforcements, the city was completely captured by the Turks. The fighting with the Persian garrison in the fortress continued until September 16. The negotiations that began on that day ended with the surrender of the fortress on September 23, 1724 (all dates are mentioned according to Julian calendar).

Keywords: defense of Yerevan, 1724, late medieval city, suburb, fortress, Dzoragyugh, Kond, Karbi, Abraham Yerevantsi, Armenian militia, dilettantism, distortion of history